

ERDÉLYI MÚZEUM

XII. kötet.

1895.

IV. füzet.

A nők az ó-kori görögöknél. *)

Nagy fába vágtam fejszemet, a mikor hozzá fogtam, hogy két felolvasás szűk keretében ismertessem a nők helyzetét az ó-kori görögöknél, még pedig oly módon, hogy egyszer vázoljam helyzetüket az élet különböző viszonyai között, azután pedig mutassam be őket az irodalomban, azaz, a mit róluk mondtak és a mit ők írtak.

A feladat nehézsége főleg kettőben rejlik. Először az anyagnak kritikai megválasztásában, másodsor az adatoknak olyan csoportosításában, hogy lehetőleg hű, tárgyias képet nyerjünk.

Mennyire nehéz az anyag kritikai megválasztása, az már csak abból is sejthető, hogy daczára az ide vágó rengeteg irodalomnak, a kérdés még mindig nincs megoldva, nincs teljesen tisztázva, s míg némelyek a nők helyzetét az ó-kor két classicus népénél teljesen kielégítőnek, a kereszténység nyújtotta helyzetnél nem sokkal kedvezőtlenebbnek tartják, mások a keleti népeknél található rabszolgahelyzettel hasonlítják össze.

Ne higyjük, hogy ez utóbbi kizárólag jámbor theologusok nézete, a kik a pogány korban csak nyomort és bűnt látnak s a nők helyzetét siralmasnak ecsetelik, mert — mint mondják — le voltak nézve és lealacsonyítva, mint rabszolgák, tudatlanul és durván nőttek fel, minden rosra készen, mert minden rosztat feltettek róluk, zár alatt, rabszolgáktól, vén asszonyoktól és lánczos kutyáktól őrizve, minden szabad mozgástól el voltak tiltva s a műveltség egyedül a hetaerák, az ó-kori lorettek és grisettek, kizárólagos szabadalma volt. A classicus ó-kor elsőrangú bűvárai és tudósai között is vannak, a kik a fenebbieket csaknem kivétel nélkül elmondják, sőt gazdag adathalmazzal igyekeznek bizonyítani, az ellenkező nézetet tudományosság és kritika nélküli dilettantismusnak és jelenkori né-

*) Felolvasatott az Erd. Irod. Társaság márcz. 24-én tartott ülésén.

zetektől meghamisított felfogásnak bélyegezvéen meg. Legyen elég csak a nagytudományú Bernhardy véleményét felolvasnom.

»Még szomorúbb (mint a rabszolgáké) volt a nők sorsa, a kik a politikai fejlődés alatt annyira súlyedtek, hogy sorsuk csaknem párja a szolgásznak. A hős korban, noha a házassági kötelek nem vala nagyon szoros, mégis tiszteletben állottak a férfi oldala mellett, a házias erény és erkölcsi tisztaság hírében állottak; még a királyságról a szabad alkotmányra való átmenet kezdete is csak kevésbé zavarta a nemek ez együtt élését. A *dórok* nejeiknek helyet adtak a nyilvános nevelésben, sőt élénk közreműködést is a nyilvánosságban, s itt bebizonyították nemük erős önérzetét, jóllehet a hagyomány korlátai között maradtak, gyakorolták a múzsza-művészet különböző fajait s teljes jámborsággal (Einfalt) soká megőrizték fajuk hívőségét és lelki nagyságát. Az *aeoloknál*, kiknek társadalma lazán és erkölcsi mérték nélkül szabadon mozgott, a hol a dal szeretete általános volt, eleven érzéssel léptek fel élvadás állásban s előmozdították a dalt, a lyrai költészet többi válfajával együtt. Az *ionok* ellenben a nőket háttérbe szorították nemcsak a függetlenség szeretetéből és kényszer nélküli otthoniasságból, hanem mert már korán, nem érvén be a legyőzött barbár nőkkel való házassággal, előnyt adtak ügyes leányok társaságának, a kik a tánczot és a zenét ügyesen, kaczer finomsággal gyakorolták. Itt volt a heaerak iskolája, s az ilyen világra termett nők, a korinthusi hierodulok kastszerú szervezete nélkül nem tisztelet nélküli osztályt alkottak. Majd Athenbe vándoroltak és Hellas e fővárosában, a mely éppen akkor kezdett megismerkedni a fényűzéssel, szellemükkel, szépségükkel okosan és ügyesen tekintélyes férfiakat lebilincseltek. Végre a macedon kor óta fokozódó lazulása az erkölcsöknek megnyitotta előttük a fejedelmi udvarokat s a vígjáték világosan mutatja, mily esábítóan bontották szét, vesztegették meg a családokat finom fogásaikkal. De a görög nők sehol sem voltak oly mértékben háttérbe szorítva s a társaságtól elidegenítve, mint az *attikaiaknál*. Ott nem volt sem erkölcsi állásuk, sem befolyásuk a család tagjaira, sem részök a műveltségben; hiányzott náluk az élet-, a finom műveltség- és a zene minden ismerete, annál szívósabb volt náluk az ósdi szójárás és a gyermekkori babona s minél gyorsabban haladt Athen, annál inkább érezték a férfiak a

nőknek tőlük okozott hátramaradását. A hajadon szigorú elzárkózottságban ült anyjánál, a nélkül, hogy a külvilágról hallott volna; az asszony félig kiskorúan került férje kezébe, a kinél az állam politikai célját teljesítette s a háztartást, korlátoló felügyelet mellett vezette; meg volt tőle vonva a gyermekek fegyelmezésébe elegendni s vallásos szertartások kivételével lakosztályára volt szorítva. Nem csoda, ha a nő a mozgékony atheneit nem tudta lebilincselni s még kevésbbé a házasság gyöngéd viszonyának megnyerni. Ilyen rideg, a természetes érzéssel ellenkező helyzet csakis a lealázás és elfajulás oly fokával végződhetett, a minő a peloponnesusi háború folyama alatt kiáltóan fellépett s főleg Euripidesnek bő táplálékot nyújtott búskomor reflexioihoz. Ezt a visszás helyzetet Athen a finom erkölcsi érzésnek tőlünk is érzett elvesztével fizette meg: Aristophanesnek későbbi vígjátékai a tisztátalan élczekben és leplezetlen érzékiségben legmesszebb mentek.« (Grundriss d. Griech. Litt. I. k. 50—52 lap.) 1)

Ily tekintélyekkel szembe szállani, tévedéseiket felderíteni akarni, indokolásra szoruló bátorságot követel. Ám az igazság kutatása lévén minden tudomány feladata, szembe szállottam a nehézségekkel s úgy vélem, közelebb jutottam az igazsághoz, mint amazok.

Tévedésük okait a következőkben találtam:

Először abban, hogy szemük megszokván a tárgyak mikroskopikus vizsgálatát, az egésznek makroszkopikus felfogására képtelen.

Másodszor, hogy bizonyos, első rangú tekintélyektől ápolt előítéletektől szabadulni még akkor sem bírnak, a mikor egyes feltűnő adatok gondolkodóba ejtik, s a helyett, hogy az ellenmondás okait vizsgálják, mesterkélt magyarázatokkal beleerőszakolják az ellenmondó adatot is régi előítéleteik keretébe.

1) Erre következik a 2. jegyzetben (53—56. lap.) az úgynevezett bizonyítás és a c. ide vágó irodalom kritikája, a melynek végén ez áll: „Mi ebből (a nők helyzetéből) magyarázzuk némely finomabb érzés hiányát, azután a férfias társaság túlrídeg kifejezését, a mely a nők lényét és erkölcsi jogát nem fogta fel. Még kevésbbé lepnek meg az előadások a költészetben, a hideg, sőt piszkos jellemzések a drámában, az erotikus anyagnak izetlen alakja az epikus elbeszélésekben és elegiákban. Kivétel, főleg a klasszikus korban, gyér; a legrégiebbeket Euripidesnél találjuk, később talán még a udós alexandriaiaknál.“ Mekkora elfoúltság még a görög irodalom olyan alapos ismerőjénél is, a minő Bernhardy!!!

Harmadszor, hogy nem járnak el mindig elég szigorú kritikával s például vagy Aristophanesnek durván komikus nyilatkozatait történelmi adat számába veszik, mintha valaki a Borsszem Jankó, Űstökös, Bolond Istók élceit venné készpénznek, vagy egyes, *összefüggésükből kiszakított mondatokra*, véletlenül fennmaradt töredékekre építenek tételeket, rendszereket. Így jutott például szegény Euripides a nőgyűlölő hírébe, pedig az egész ó-korban senki sem adott a nőkről oly bájosan szép képeket, mint épen ő. Azzal az eljárással, a melylyel Euripidest nőgyűlölőnek bélyegezték, még Göthét is lehetne nőgyűlölőnek bizonyítani, csak össze kell keresni műveiből azokat a helyeket, a melyekben nem a leghízogóbb nyilatkozatok fordulnak elő nem »a nőkről«, hanem »egyes nőkről.«

Végre negyedszer egyes eseteket általánosítanak.

Elismert igazság, hogy a nőt a kereszténység emelte az őt megillető polczra, a kereszténység adta meg neki az emencipatiót a szó valódi, nemes értelmében, a kereszténység tette a férfival egyenlővé a házasság szent frigyében, sőt a kereszténység idealizálta az Isten anyja személyében.

És mégis, nem lehetne-e vaskos könyvet írni, a melyben irodalmi források, okiratok, válóperek actái, törvényszéki jegyzőkönyvek, s a napi sajtó pikáns és szomorú újdonságaiából bebizonyítható volna a nők gyászos helyzete, rabszolgai alárendeltsége a keresztény társadalomban? E mellett pedig egészen számításon kívül hagytam a női emancipatio ügyében lelkesedő szónoknők kitöréseit, a melyekben a rablánczok széttörésére, illetve a férfiak kezére és lábára való csatolásra serkentik hálás hallgatóikat.

De vigyáznom kell magamra, mert még én is Plato, Euripides és Aristoteles sorsára jutok s igaz lelkemre mondom, ártatlanul nőgyűlölő hírébe kerülök, a mit pedig még ilyen illustis társaságban sem vennék szívesen.

*

Ha a gólyamadár valamely görög család házára szállt, első dolog volt az ajtófélfára koszorúvá hajlított olajfa ágat tűzni ki, ha fiú született; gyapjú szalagot, ha lány köszöntött be. Vajjon ennek tisztító hatást tulajdonítottak-e? a mint némelyek állítják, vagy csak jelképileg akarták az örvendetes eseményt az érdekelteknek tudtúl adni? most nem vitatom, csak azt a nézetet kell elútasítanom, a

mely szerint már magában e cselekvésben is ki volt fejezve, hogy a leánynak kevesbbé örvendettek, mint a fiúnak. Hogy mindazoknál a népeknél, a melyeknél a család fentartása fiágon történik, első gyermeknek legszívesebben fiút látnak, s általában a családi név biztosítása céljából szívesebben látnak több fiút, mint leányt, annyira természetes, hogy bizonyításra nem szorúl; épen azért legkevesbbé sem lehet felhozni a görögök ellen, a kik bizonyára ép oly jól tudták, mint mi, hogy nők és férfiak együtt teszik ki az emberi nemet. A gyermekeket ők is az istenek áldásának tartották.

Nebet a gyermek hetedik, vagy legkésőbb tizedik napon kapott, még pedig a leány vagy nagyanyja, vagy valamely nőrokon után, néha valamely nevezetes esemény emlékére, néha a jövődő rendeltetésre, vagy ohajtott tulajdonságra való tekintettel.

Ezen a napon öröm, ünnepély, lakoma, szerencsekívánatok és ajándékok az újszülött számára náluk sem hiányoztak, az illető családok anyagi viszonyainak megfelelően.

A nőnevek ép úgy, mint a férfinevek határozott jelentéssel bírtak és igen gyakran költői kifejezései a nők testi és szellemi szép tulajdonságainak, a mi nem legutolsó bizonyítéka annak, hogy a régi görögöknek is volt érzékük a női erények iránt.

A gyermekszoba lényegében egyezett a maival. Itt nevedtek a gyermekek együtt a szerető anya gondos felügyelete alatt hat-hét éves korukig, a mikor a fiúk külön nevelése kezdetét vette. Spartában és talán más dór államokban is a fiúk egészen a házon kívül neveltettek, a többi görögöknél azonban a fiúk külön neveltetése nem volt azonos a családból való eltávolítással.

Itt a gyermekszobában, a mely a női lakosztály része volt, megtaláljuk a szoptató és száraz dajkákat is, előbbieket a dóroknál ritkán, gyakrabban az ionoknál, s főleg a vagyonosabbak házában. Megtáljuk a dajkameséket is a kísértetekkel, jó és rossz szellemekkel, meg a bölcsődalokat, csörgőket, különböző játékszereket, babákat fából, agyagból, sőt drágább anyagokból is.

A mi a leányok játékait illeti, a babán, kötél- és deszkahintán és labdán kívül több társasjátékot ismerünk, a melyek a ma is divatos cziczázással, benn a bárány, kinn a farkas, stbeffkkel egyeznek. En az idő rövidsége miatt csak egyet, az u. n. »teknősbékát« hozom fel. Középen ül egy leány, a kinek neve teknősbéka. Körü-

lőtte a többi leányok összefogózva körben járnak és kérdezik: »Mit csinálsz a középben, teknősbéka?« Ez feleli: »Gyapjut tekerek és bélfonalat Miletosból.« A leányok megint kérdik: »Hát unokád mibe halt bele?« Feleli a teknősbéka: »Fehér lóról a tenger hullámaiba dobta magát.« Az utolsó szóra valószínűleg a körben állók elkezdtek futni s a teknősbékának valamelyiket el kellett fogni, hogy azután az legyen új teknősbéka.

Noha a reánk maradt irodalom igen természetesen kevés alkalmat nyújt arra, hogy a családi életbe bepillantassunk, nem nyújtván összefüggő s e célra készült leírást, mégis elegendő becses adat áll rendelkezésünkre annak megítéléséhez, miképen folyt le az ősi hagyományon alapuló családi nevelés az első években, a melynek nagy és az egész életre kiható fontosságát igen jól érezték, jól tudták.

Az anya szerepét a családi nevelésben számos adat bizonyítja, a mit főleg azért találok szükségesnek kiemelni, mert erről igen sok író megelégedezik, a mikor a görög nőnek alárendelt helyzetét igyekszik bizonyítani.

Plato (de republ. 415 s köv.) az anyát az apával egyenjogú első nevelőnek tekinti s nyomatékosan megköveteli, hogy a gyermek anyját és apját egyaránt szeresse. Más művében pedig (Protag 325. D.) szép szavakban ecseteli a családi nevelés erkölcsi hatását.

Aristoteles is, a ki pedig (Polit. VII, 15. s köv.) az oktatás államosítása mellett van, a gyermekeket 7 éves korukig az anya gondja alatt házi nevelésben hagyja, mert senki sem tud oly ügyesen és sikeresen előredolgozni a későbbi tanítónak.

A kegyelet megsértését az anyával szemben Aristophanes nagyobb bűnnek tartja, mind az apával szemben. (Felhők, 1444. v.)

A családi nevelést még a sokszor trivól Lucianus is minden nemesebb műveltség legfontosabb alapjának mondatja Solonnal, a skytha Anacharsissal való beszélgetésében.

Van példa arra, hogy gyermekeit, fiát is, az anya tanította, így többek közt az ifjabbik Aristippus, az idősebbiknek unokája, Μητροδίδακτος melléknevet kapott, mert édes anyja, Arete, tanította a philosophiára (Diog. Laert. II, 8, 86.) Helyesen jegyzi meg Gräberger a klasszikus népek neveléséről írt jeles munkájában (II. 155.): »találunk elég célzást a görögöknél és rómaiaknál, a melyekből

következtethetjük, hogy nagy és jelentékeny férfiakat inkább anyjuk, mint apjuk fiainak tartották.«

Hiába teszik azt az ellenvetést, hogy ez csak philosophusok nézete, hogy csak a későbbi, római korszakra nézve áll, mert azt semmiféle okoskodással sem lehet eltagadni, hogy a gyermekek első oktatója az anya, s a gyermekkori benyomások a legerősebbek, mondjuk kitörülhetetlenek. De hát miért nem veszik számba az alább említendő Ischomachus szavait, (Xenoph. Oecon. VII, 12.) a ki fiatal feleségének a házasság egyik célját a következő szavakkal adja tudtúl: »Hogy ha valamikor Isten gyermekekkel áld meg, akkor tanácskozunk arról, mikép nevelhessük őket a lehető legjobban, mert közös érdekünkben áll bennök legjobb frigyeseket és öregségünkben gyámolokat nyerni.«

Lássuk már most: mit és hol tanultak a lányok? Abban kivétel nélkül mindnyájan egyetértenek, hogy a lányok anyjuktól, vagy esetleg más nőszemélytől a családban megtanulták a szükséges házi munkát, főképen a fonást, szövést, varrást és himzést. Hogy jobbmódú polgárok és előkelőségek leányai is megtanultak írni, olvasni és számolni, azt egyenes adatokkal bizonyítani nem igen tudjuk, de biztosan következtethetjük. Nem utolsó bizonyíték erre az, hogy minden jobb módú hellen polgár leánya megtanult lantolni, énekelni és tánczolni, hogy az isteni tiszteletnél és nemzeti ünnepeknél a karban részt vehessen.

Gomperz 1871-ben a Hermes című folyóirat V. kötetében közzé tett a herculanumi papirustekercsekből egy rendkívül kedves levélkét, a melyet Epicurus a bölcselkedő írt egy leánykának. Elhihetjük, hogy a leányka el is tudta olvasni.

Sokkal nagyobb vita tárgya az: hol tanultak a leányok? Némelyek azt állítják, otthon és csak annyit, a mennyit anyjuktól, vagy valamely felügyelő nőtől tanulhattak; mások azt vitatják, hogy voltak külön leányiskolák is. Igaz ugyan, hogy Plato a törvényekről írt művében külön iskolákat követel a fiúk és leányok számára; igaz, hogy egy teos-i felirat megemlékezik három tanítóról, a kik fiúkat és leányokat tanítottak, mindazonáltal ezzel szemben a többség, hivatkozva a nőknek szerintök kétségtelen elzártágára, kereken tagadják lehetőségét annak, hogy legalább athenaei leány iskolába járhatott volna; sőt némelyek buzgóságukban annyira mentek, hogy

az athenaei leányok bizonyítványát egész általánosságban kiállítván, tudatlanoknak és a bárgyúságig szegleteseknek jelentették ki.

De ha már — a mi kétségtelen — a leányok elmehettek rabszolganótól kísérve az ének- és táncpróbákra, nem különben — a mit a társasjátékok bizonyítanak — látogatóba egymáshoz, nem mehettek volna-e el épen úgy az iskolába is?

Félreértések elkerülése végett mindjárt megjegyzem, hogy csak női karokról és női kartánczokról van szó. Férfiak és nők páros tánczát a görögöknél nem találjuk, nem semmi esetre az ünnepi- és istentiszteleti tánczoknál.

Végre az sincs kizárva, — habár bizonyítékot felhozni nem tudok — hogy a jobb módúak háznál tanították leányaikat, esetleg valamely rabszolgától vagy rabnőtől.

Részemről bármelyik lehetőséget inkább elfogadom, mint azt, hogy épen Athenaeben, a görög világ fővárosában, minden tisztességes nő tudatlanságra volt ítélve, és hogy csak egyedül az idegen származású hetaerak voltak műveltek.

Azt kérddhetné valamely kedves hallgatónóm: Hát aztán összejöttek-e valahol a fiúk és leányok? Csak félig adhatok vigasztaló választ. E találkozás, legalább hivatalosan, csak nyilvános ünnepeknél és az isteni tiszteletnél volt lehetséges, különben ión-leány ifjakkal nem jött össze sehol. Az aeoloknál azonban és a dóroknál a társaságokban való találkozást széltében megkapjuk.

Lényegesen máskép volt a dór államokban, ott nemcsak tanították testgyakorlatokra a leányokat, hanem rendeztek számukra versenyeket a futásban és birkózásban, elvitték őket az olympiai nagy nemzeti játékokra, a hol asszonyoknak és más törzsbeli leányoknak megjelenni tilos volt, sőt, állítólag, néhol még a fiúk és leányok közt is voltak ilyen versenyek.

Spartában, ezeket ismerjük a dór államok közül legjobban, a nőknek általában véve sokkal nagyobb szabadságuk volt, mint bármely más görög törzsnél, és — a mi különösen kiemelendő — *a leányoknak több, mint az asszonyoknak.*

De térjünk át most az asszonyokra! A tudósok nagy része azt állítja, hogy a görög nő — tulajdonképen ión nő — a házassággal csak fogházat cserélt.

Nézzük a dolgot közelebbről, a korszakok pontos megkülönböztetésével!

A házasságkötés a hős korban jogi ügylet, a melyet a menyasszony apja vagy gyámja köt meg a kérővel, illetve annak atyjával. A túlnyomó esetekben az apa keres fiának feleséget. Több példa van arra is, hogy az apa leánya kezét jutalmúl tűzi ki valamely versenynél vagy hősi tettél, vagy veszélyesebb vállalatnál. A leányért megállapíttatik a nászajándék, a melynek ellenében a leány apja megfelelő hozományt biztosít. Úgy a nászajándék, mint a hozomány, csak rendkívül ritka, kivételes esetekben hiányozhat. A szerelemből való házasság ritka lehetett.

Már a hős korban szabály az egynejűség. Az Ilias csak egyetlen egy kivételt ismer, de nem a görögöknél, hanem a trójaiaknál. Nem tilos azonban, noha az asszony kancsal szemmel nézi, a rab-szolga nők közül kegyeltet választani.

A nászünnepegy szertartásaival nem foglalkozhatunk, csak mint jellemzőt emeljük ki a jó kivánságokat és imákat, a melyekkel az új párt elhalmozták.

Nausikaanak Odysseus kívánja (Od. VI., 181—185.)

„És neked adjon az ég mindent, mit hő szíved óhajt,
Férjet is és házat s áldjon meg boldog egység
Kincsével! Mert jobb s gyönyörűbb nem létezik annál,
Mintha szerelmes egységben lakhatnak együtt férj
És feleség, gonosz elleneik bújára, barátik
Vig örömeire: hanem legjobban kettejük érzi.“ (Szabó J. ford.)

Ha ehhez vesszük még a jólétnek és az istenek áldásának, a gyermekeknek kívánását, megkapjuk mindazt, a mit ma is az új pároknak őszinte szívvel kívánni szoktunk.

A házasság viszonyát Achilles így fejezi ki: (Il. IX., 341.)
„*Minden derék és okos férfi megbecsüli feleségét és gondoskodik róla.*“ A homeri költeményekben pedig a házastársi szeretetnek és hűségnek legragyogóbb példáit találjuk Andromache és Penelope személyeiben. Ha minden adatot és célzást összeveszünk, látjuk, hogy az asszony nem csak nem volt alárendelt szolgálója férjének, hanem egyenlő élettársa, a ki a természettől neki kijelölt hatáskörben valóságos úrnő, a kit abban épp úgy tisztelnek, mint férjét az övében. Okosság és ügyesség a kézi munkákban a szépség

mellett becses előnyök, a melyek a nőt férje szemében emelik. Hogy a hős korban a nőt megbecsülték, nem is tagadja senki, mert — nem tagadhatja; hanem igen is, készen vannak azzal az állítással, hogy ez csak a hős korban volt így, némileg megmaradt ugyan a dóroknál és az aeoloknál, de teljesen megváltozott a keleti népek befolyása alatt az ión törzsnél, főképpen Attikában és Athenaeben, a hol a hetaerák uralkodtak, a kik szépségükkel, csábos és elbűvölő modorukkal és nagyfokú műveltségükkel annyira elbolondították a férfiakat, hogy azok műveletlen nejeiket még jobban elhanyagolván, az asszonyoknak teljes elvadulása következett be, míg végre az erkölcsök általános elfajulása a törvényes feleségeket megismertette a hetaerákkal, a mi a viszonyok teljes megváltozásával végződött.

Ennek az egész elbeszélésnek azonban csak az a hibája, hogy be nem bizonyítható, a valóságnak meg nem felel.

Mindjárt a történelmi kornak kezdetén találjuk az erősen valóságos-erkölcsös tanköltemény, a Művek és Napok szerzőjét: *Hesiodust*, a kinek műveiből pedig nem egy udvariatlan helyet idézhetnénk. Az ő felfogása a házasságról — eltekintve az ő erősen prózai modorától — lényegében megegyezik a Homeréval.

A Művek és Napok 697—707. verseiben így ír:

»A maga idejében vigyél nőt a házadba, de sem nagyon sokkal 30 éveden alól, sem nagyon sokkal azon túl. Ez a maga idejében való házasság. A nő pedig legyen felserdülése negyedik évében, az ötödikben menjen férjhez. Hajadont végy el, hogy jó szokásokra tanítsad. Leginkább pedig olyat végy el, a ki hozzád közel lakik, gondosan megfigyelve magad körül mindent, nehogy a szomszédok káröröme nőszül! Mert bizonyára nem kerít magának becsesebbet a férfi egy jó nőnél, de viszont nem is gonoszabbat egy rosznál, egy vendégséglesőnél, a ki a férfit, ha még oly derék is, megperzseli üszök nélkül és idő előtt megvénti.«

Józan, egészséges felfogás. Nem találunk ugyan benne költőiséget, rajongást, de igen is bölcsességet. Részemről az idézet egyik mondatára hívom fel tisztelt hallgatóim figyelmét, a melyet sehol sem találtam méltatva, noha én hajlandó volnék belőle következtetéseket vonni.

Mi értelme van annak: »Leginkább pedig olyat végy el, a

ki hozzád közel lakik, gondosan megfigyelve magad körül mindent?« Ha a nők a világtól teljesen el voltak zárva, akkor a szomszédokról nem sokkal többet lehetett tudni, mint a város végén lakókról. Ha az illető család vagyoni viszonyai felől akart felvilágosítást szerezni, azt a piacon egyaránt megtudhatta a szomszédokról és a város ellenkező végén lakókról.

De Hesiodust sem fogadhatná el valaki tanúul, mondván: nem attikai, nem az Athenae fénykorából való.

Szolgálók egy mással, a ki ellen talán csak nem lesz kifogásuk: Xenophonnal.

A leányokat — mint az keleten és délen ma is szokás — korán, már 14—15 éves korukban adták férjhez. Természetes következménye volt ennek az, hogy a férfinak kellett nejét tovább tanítani, a háztartásba bevezetni, magához szoktatni.

Mikép igyekszik egy értelmes és jó indúlatu, derék férfi fiatal nejét jó háziasszonynya nevelni, annak kedves rajzát kapjuk Xenophon művében a háztartásról. (7—10. fejez.)

Ischomachus, a ki a férfiak és nők (jól megjegyzendő, a nők is), városiak és idegenek ítélete szerint, valódi derék művelt ember (*καλοκαγαθός*, 6. fej. 17. §.) elbeszéli Sokratesnek, hogy nejét mint nem egészen 15 éves leányt vette el, a ki egyebet mint fanni, szőni, és ruhát varrni nem tudott, más dolgokról lehető keveset látott vagy hallott, de romlatlan, mértékletes, szemérmes és jó indúlatú volt, úgy, hogy az ő tanításait készséggel fogadta és buzgón követte. Először is együtt áldozott és imádkozott nejével az istenekhez: adják áldásukat az ő tanításához, azután lassanként és egymásután megismertette a jó házi asszony kötelességeivel és feladataival s azok teljesítésének módjával. Előadta, »hogy nem azt kell latolgatni, ki hozott közülök többet a házhoz, hanem ki kettőjük közül a jobb házastárs, az hoz nagyobb becsű értéket is;« hogy a háztartás két részből áll, külsőből és belsőből, amarról a férfi gondoskodik, emez a nő feladata. A gond közös, a munka különböző, egymást kiegészítő. Végül azt mondja neki, hogy ha reménységeit betölti, akkor a házban még nagyobb tekintélye lesz, mint neki van, s ő majd nem szolgálja fog lenni; nem kell attól tartania, hogy öreg korában kevesbé fogja becsülni, hanem mint agg nő is annál nagyobb tiszt.

teletben fog állani az egész házban, minél hüebb társa és gyermekeinek minél hüebb gondozója lesz.

Ischomachust valódi kalokagathosnak tartották, neje határozott példányképe az igazi athenaei házi asszonynak. »Igaz ugyan, mondja Schoemann, (Gr. Alterth. I, 516.) hogy a példányokat Athenben ép oly kevéssé érték el, mint nálunk, de azért semmi okunk sincs tagadni, hogy bizonyára sok athenaei házban, legalább megközelítőleg úgy volt, mint Ischomachuséban. Az ilyen athenaei házi asszony életében sokat nélkülözhetünk. Nincs mulattató és oktató olvasmánya, nem foglalkozott a szép művészetekkel, nincs számára férfiak és nők társas köre, szellemdús társalgással irodalomról, művészetről, a napi eseményekről: mind olyan dolgok, a melyektől a nőt elzárni mi újkoriak barbárságnak s a nő méltósága és jogai félreismerésének tartjuk.« Ámde az idők, a népek a körülmények különbözők. Különben még Schoemann mérsékelt, sőt kedvező felfogásán is van elég módosítandó.

Áttérek most az asszonyok mostoha sorsáról felállított legnevezetesebb tételek ismertetésére, bírálatára.

Először is azt állítják, hogy a nők helyzete, a mely a hős korban kifogás alá alig eshetik, az ión államokban a köztársaságok keletkezése után tetemesen megváltozott és csak a hanyatlás korában fordult megint jobbra, a mennyiben akkor, az erkölcsi romlottság közepette, a hetaerák befolyása következtében a nők magukat fölszabadították.

Ezt a merész állítást, a melyet részemről már a priori lehetlenségnek tartok, tulajdonképen egyetlen egy biztos adattal sem tudják támogatni.

Hihető-e: hogy arról az állítólag megtörtént változásról, a mely a nőt a homeri költeményekben található szabad mozgástól és a férfiakkal szemben elfoglalt méltó helyzettől megfosztotta, sehol, egyetlen egy történelmi adat ne volna található?

Hihető-e, hogy a mikor e változás állítólag csak az ión törzsnél s főképen Athenaeben történt, s ez által a többi összes görög törzsekkel szemben lényeges különbség állott be, erről mindössze csak olyan adomák emlékezzenek meg, minők a spartai nők pappuskormányáról szólnak?

Végre hihető-e, hogy abban az Athenaeben, a melyben a nők állítólag olyan szánalomra méltó szerepre voltak ítélve, mint a minőt e tudós urak nézete szerint játszottak, ugyanakkor ugyanabban az Athenaeben Sophocles és Euripides drámaiban zajos tetszés közt nézték, bámúlták és élvezték férfiak és nők azokat a nagyszerűen szép női jellemeket?

Én legalább soha sem hittem és épen e kételkedésem vitt a kérdés behatóbb tanulmányozására.

Hogy a történeti korban nem történik említés vitézségükről, hősiés önfeláldozásukról híres nőkről, még nem bizonyít a mellett, hogy az attikai nő a közügyekről semmit sem tudott, avval semmit sem törődött. Pericles szavait idézem Thucydidesből (II, 45.). A híres gyászbeszédben így szól: »S a mennyiben végül még azokról a derék nőkről is meg kell emlékeznem, a kik ezennel özvegy sorsra jutnak, reájok vonatkozó intésemet abban a néhány szóban akarom egybefoglalni, hogy a ti nagy dicsőségetek az, ha a nemi rendeltetések által kijelölt szerepkört méltóképen betölteni igyekeztek, s ha oly életet folytattok, hogy akár erényeitekről, akár gáncsoló megjegyzések alakjában meunél kevesebb hír szivároghasson ki a férfinépség közé«. (Zsoldos.)

Hogy a közügyekről semmit sem tudtak volna, merőben hihetetlen, s ha semmi egyéb, Aristophanes vigjátékainak egész szelleme megzafolja.

Hogy a női lakosztály — természetesen a vagyonosabbaknál — a ház hátsó részében vagy az emeleten teljesen el volt különítve s abba idegennek vagy más mint rokon férfinak lépni szabad nem volt, bizonyos és természetes, a nélkül, hogy azért a keletiek teljes elkülönítésére kellene gondolnunk. Azt tanítják továbbá, hogy az aeol és dór asszonyok szabadon jártak-kéltek, ellenben az ión nők annyira a női lakosztályra voltak útalva, hogy a házat csak igen ritkán s akkor is csak férjük engedelmével és női cseléd kíséretében hagyhatták el.

Ámde ha az úgynevezett bizonyító helyeket szemügyre vesszük, egészen mást találunk. Még Cornelius Nepos sokat idézett helye (Praef. 6. 7. §§.) is csak annyit mond: hogy míg a római ember, nejét szabadon viszi lakomába (férfi-társaságba) s a nő a legfőbb helyet foglalja el a házban, addig a görög nő csak rokonai

lakomájára megy s külön női lakrészben tartózkodik, a hová egyedül rokonok mehetnek. Ez lényegesen más.

Épen semmit sem bizonyítanak ez irányban Plato Menoja (71. E.) és Pollux. Az előbbeni azt mondja, hogy míg a férfi erénye az állam ügyeit intézni, addig a nőé a háztartást jól vezetni, intézven a házi dolgokat és férjének engedelmeskedvén; utóbbi (X, 125.) a gynaecoonitis felszerelését (kosarakat, szövőszéket, guzsalyt, orsót, stb.) sorolja fel.

De nem foglalkozhatom ily részletes czáfolatokkal, csak általánosságban említem fel, mily gyöngé érvekkel támogatják állításaikat.

Lehet-e elzártágról szólni akkor, a mikor kétségtelen adatokkal bizonyítható, hogy az asszonyok egymást meglátogatták, isteni tiszteletben, ünnepélyekben, színházban, — bár a vigjáték kizárásával — temetésen résztvettek, vásároltak és sétáltak.

Igen, de azt mondják szolgálva vagy szolgáló kíséretében. Helyes! csak hogy a rendelkezésünkre szóló adatokból nem az tűnik ki, hogy a városban máskép, mint kísérettel nem volt szabad járniok, hanem az, hogy a kíséret szokás volt, hogy az asszonyok szerettek vagyonosságukat azzal kimutatni, hogy nemcsak egy-két, hanem még több rabnővel is kísértették magukat, hogy a hadvezérnek Phocionnak nejét megdícsérték, mert csak egyetlen egy cseléddel járt, hogy olyanok, a kiknek nem volt rabszolganőjük, bérért fogadtak szegény asszonyt kísérőül, — mert restelték, hogy szegénységüket tudják.

A mi a nők kijárását illeti, semmi kétség nincsen benne, hogy azt egyedül a szokás korlátolta. A szegény nők szabadon jártakeltek, mint ma is a muszalmán nők. A vagyonosabbak, előkelőbbek ritkábban mentek ki, épen úgy mint délen, keleten ma is, mert nem igen volt reá szükség. De hogy csak férjeik engedelmével mehetek volna ki, azt egyedül Aristophanes egyik vigjátékának parodikusz helyével tudják támogatni.

Azt mondják, hogy a görög vagy athenaei házasságban nem volt meg a bensőség, a házasfelek igazi szeretete, kölcsönös megbecsülése. Képtelenség! Minden időben voltak és lesznek a boldog házasság mellett boldogtalanok is. Csak általános emberi tulajdonságaink következménye, hogy a világ az utóbbiakról inkább értesül, mint az előbbiekről s amazokkal az irodalom is inkább foglalkozik, mint emezekkel.

Részemről ezt a kifogást Ischomachus példájával egyedül is megczáfolva látom. Mennyi gyöngédség, mennyi szeretet nyilatkozik ama néhány sorban! Azután mily szépen beszéli le fiatal nejét arról, hogy arczát fesse!

Igen, igen, arczát fesse! A görög hölgyek is nagyban értették ezt a festőművészetet. S én részemről, tisztán lélektani alapon, bátor vagyok kérdezni: fordítottak volna-e Athenae bájos hölgyei bájaik mesterséges fokozására akkora gondot — mint a mekkorát kétségtelen adatok bizonyága szerint fordítottak — ha nem mehettek volna ki a női lakrész falai közül?

Én nem hiszem, de szeretném a tisztelt hölgyek őszinte válaszát hallani!

DR. SZAMOSI JÁNOS.

Berzsenyi esztétikai és kritikai munkássága.

(I. közlemény.)

Valahányszor Berzsenyiről beszélünk, rendszerint az ódaköltőt képzeljük vagy állítjuk magunk elé s nem igen gondolunk arra, hogy nemcsak ódákat, nem is pusztán csak költeményeket, hanem főleg Kölcsey bírálatának megjelenése után csaknem kizáróan prózai, nevezetesen esztétikai és kritikai műveket írt.

Életirői jobbára röviden végeznek e körbe vágó műveivel, pedig óriási tévedései ellenére is a nagy jellemét alkotó vonások kiegészítéséhez multhatatlanul szükséges e nemű munkálkodásának bővebb ismerete.

Hogy Berzsenyi költő lett, ismeretes, minő véletlennek köszönhetjük. Ha Kis János esetleg rá nem jó s nem közli a Berzsenyitől elkért költeményeket Kazinczyval, aligha értesül vala a magyar közönség, — ha nem is egyáltalán, de legalább egyhamar — arról, minő költői kincsek rejlenek az elvonultan élő remetében. Ámde az is bizonyos, hogy Berzsenyinek úgy költői, mint prózaírói munkásságára döntő hatással a Kazinczyval folytatott ama levelezés volt, a mely 1808-ban indult meg a mester hízelgő soraival.

Nem esik itt részleteznünk azt, mily fontos tényező volt annak idején Kazinczy levelezése, a ki a szó igazi értelmében lelke volt akkori irodalmunknak, mily népszerűséggel bírt ellenfelei nagy száma ellenére és a kiben csak szikráját sejtette a tehetségnek, mint megtisztelte rögtön barátságával, hogyan lelkesítette, buzdította, mily lankadatlan szorgalommal s ki nem fogyó türelemmel írta rengeteg mennyiségű levelét, mennyire megnyerte finom tapintatával mindazokat a kikhez csak közelített.

Igy történt ez Berzsenyivel is, a ki csak jóformán Kazinczy levelei nyomán kezdett arról gondolkozni, hogy pótolgassa iskolai tanulmányainak hézagait s olvasson oly műveket, melyek öntudatossá teszik benne az őserőt. A mint nem vonakodott bevallani teljes őszinteséggel ebbeli járatlanságát,¹⁾ ép oly készséggel szívelte meg Kazinczy útasításait.

Ismereteinek hiányosságát még sokkal inkább érezhette akkor,

¹⁾ Lev. Kazinczyhoz 1808. decz. 13.

a mikor először került Kazinczy triászába, a hol oly képzett eszthetikussal került össze, mint Szemere vagy Kölcey. Pedig a triász tagjait nemcsak meglepte, hanem egyenesen megnyerte tartózkodás nélkül kijelentett nyilatkozataival, a melyekben több volt a mesterkéletlenség, természetesség, mint a képzettség, irodalmi jártasság. Határozott elismerést aratott itt, mikor felvetette azt az eszmét, hogy jó volna Révai egykori tervéhez visszatérve oly időszakai folyóiratot alapítani, a melynek hasábjain találkozhatnak íróink. A tervet nagy örömmel fogadták, Fejér György és Horvát István felajánlotta a szükséges költségek fedezését, a szétküldött felszólítások folytán rövid idő alatt mintegy negyven ivnyi kézirat gyűlt össze, midőn egyszerre le kellett tenni az egész tervről, minthogy Döbrentei az írókat az általa megalapított *Erdélyi Múzeum* támogatására kérte föl és Vitkovics, a ki nem igen bizott a maguk vállalkozásában, rábirta Szemerét, hogy az egész kézirat-csomót adja át fölhasználás végett Döbrentének.

Azokban külső körülmények is hatottak közre arra, hogy Berzsenyi behatóbban elmélkedett eszthetikai, illetően szorosan vett költészettani kérdésekről.

Ugyanis sógornője, *Dukai Takács Judit* nagy kedvvel foglalkozott a költészettel s teljes bizalommal fordult fölvilágosításért hozzá egy és más tekintetben. Berzsenyi, a kinek ez időben már nagy neve volt a hazában mindenfelé, restelte vona, hogy akár hallgatással üsse el a dolgot, akár máshoz kelljen utasítania »Malviná«-t. Tanúlmányozta tehát a hozzá intézett kérdéseket s mikor már vélekedése szerint otthon érezte magát, akkor megírta azokat a sorait, a melyek eszthetikai eszmélkedése első komolyabb jelenségeül tekinthetők.¹⁾

Bevezető sorai után megírja, mily gyönyörűséggel látja »kedves kisasszony húga« leveleiből és verseiből, hogy »a szépen kezdett pályán naponkint előbbre halad. Valóban az a könnyűség, melylyel K. A. húgom gondolatait, érzéseit előadja, s a szorgalmas tanulás melylyel tudományát tökéletesíteni igyekszik, minden jót ígér,« csak vigyázzon, hogy se a hízélgés, se a gúny, se a nehézség el ne tántorítsa.

S ezzel áttér jóakaró tanácsaira.

Mindenek előtt arra kéri, válasszon költeményeihez mentől nagyobb szerű, mentől magasabb tárgyakat, mert a szép és nagy tárgy önként emeli föl a lelket s észrevétlenül segíti elő a legszebb ideák és gondolatok kifejezését, kidolgozását. A kicsinyszerű tárgyról nem lehet nagyot, szépet mondani; már pedig a költészettnek ez a hivatása s a költőnek egyebet mondani nem szabad.

¹⁾ Lev. Dukai Takács Judithoz. 1814. júl. 5.

Éppen mint a zenében. Emitt is van dorombolás és van szép zene.

A költőnek sem szabad konyhai dalokat énekelnie, mert ezek nem illenek a lanthoz. A ki nem így tesz, »Pindaros lantján is csak konyhadalokat fog pengetni.«

Nem kíván ő még ifjú hűgától sem schilleri mélységet, sem horatiusi magasságot és harsogást, de méltán kívánhat »Gessneri festegetést és enyelgést, Matthissoni phantasiát és andalgást.« Csak tanulmányozza az általa küldött műveket. Kisfaludy Sándort és Csokonait sohasem ajánlta, s nem is ajánlhatja. Kisfaludy *Kesergő szerelmében* sok szépség van, de azután kiadott munkái nagyon alatt járnak, ezekben együtt van a gyöngy s a gaz, már pedig a kezdő nem tudja kiválasztani a szemét közül a virágot. Csokonainak vannak ugyan szép gondolatai, de ízlése nincsen. Különösen kerüjje a Himfy módját, mert általa csak szószaporító s üresen hangicsáló lesz. »A versben egy szükségtelen szónak sem szabad lenni annyival inkább szükségtelen daloknak és énekeknek. Nem azon kell igyekezni a poetának, hogy a kicsiny és szűk matériáról sokat ír hasson, hanem hogy a legnagyobb s legmesszebb terjedő tárgyakat és gondolatokat minden lehetséges rövidséggel s tömörséggel adja ki, mint a trombita az összeszorított hangot; mert csak így hat szívre, és ez a poezis.« Éppen ezért leginkább ajánlhatja hűgának Péteri Takács Józsefet, a ki ugyan nem repül magasan, de nem is száll a porba, »s az ő ártatlan nemes érzése, az ő együgyű tiszta ízlése, kivált egy szépnembeli versszerzőnek, nagy dízére válhának.«

A levél többi része nem érdekel most bennünket.— Ez a levél különösen becses, mert jellemzi Berzsenyi költészettani felfogását.

Szerinte a költészetnek csak magasabb szárnyalású nemei érdemelnek figyelmet, holott a többi alantjáró, közönséges, méltatlan a költés eszményiségéhez. Mintegy saját költői pályájának kezdetét jelzi akkor, mikor Malvinát Gessnerre, Mathissonra utalja, mint a kik fölvezetnek a magas lendületig. Kisfaludyban megróván az egyhangúságot és szószaporítást, Csokonaiiban az ízlés fejletlenségét, óva inti hűgát ezeknek követésétől. Ime az elvonultán élő Berzsenyi finom költői érzékével már rájött ama két nagy költőnek azokra a hibáira, a mélyekre a mai kritika sem hűnyhat szemet. Ámde nagy tévedésbe esik, a mikor ezektől az íróktól elvitatja a jótékony hatást, s még nagyobbá akkor, mikor csakis a nagyszerű, a legmesszebb menő tárgyaknak ad helyet a költői művek sorában s ezzel elítél oly műfajokat, a melyek a maguk nemében ép oly tökéletes, költői megnyilatkozások, mint az óda. Hanem »Hát meg van róla győződve, hogy a szép és nagy tárgy magával ragadja a lelket,

arról a művészetről még csak sejtelve sincs, mely a hétköznapi ökönséges tárgyakat is a költészet zománczával tudja bevonni.«¹⁾

S Berzsenyi e nézetei mellett később is állhatatosan megmaradt.

Mikor Bárány Boldizsár megbíralás czéljából elküldte hozzá egyik költeményét, előre bocsátja a válaszul írott levélben,²⁾ hogy ő ugyan nem tartja magát illetékesnek a bíralatra, hanem volna egy pár javaslata, ezeket »ura Ecsce« elfogadhatja vagy elvetheti tetszése szerint.

1. Költői képekért nem kell Miltonhoz fordulni; eleget találunk a régiéknél. Különösen tilos az újkori mythológiát a régivel összevegyíteni.

Berzsenyi e megjegyzése a középkori epikát juttatja eszünkbe, a melyekben, mint *Szász Károly* mondja »A világirodalom nagy eposzai« című örökké becses művében: »a nemzeti monda még a népek pogány korában keletkezvén, az eposz pedig a keresztyén korban jövéen létre, a keresztyénség áthatotta s módosította ugyan a mondát, de az ellenkező tényezők, nem egyesülhettek ki teljesen... a pogány kor sárkányai, bűvös-bájosságai, tünderei szerepelnek ugyan, de a keresztyén nézet is ott van mellettök. Amazok a nemzeti, emez az egyetemes elemet képviseli bennök, s így sem kizárólag nemzeti, sem tisztán keresztyén költeményeknek nem mondhatók.« A hasonló következetlenség ellen méltán kelt ki Berzsenyi.

2. Az óda oly kényes, hogy az ily nevezetes szóknak, mint »Remekebb, Éden,« csak egyszer szabad egy ódában előfordulniok. A poétának gazdagnak kell lennie mind szavakban mind képekben, ugyanannak ismétlése szegénységre mutat.

Berzsenyi elve magában véve helyes; de először is nehéz volna határt vonni a »nevezetes« és nem nevezetes hely között, másodszor az ismétlés néha költői vagy más czélből fordulhat elő s igen hatásos lehet.

3. »Jó verset írni nagy munkát, nagy erőlködést kíván. A ki egy ódán hétszámra dolgozni nem tud, az poeta sohasem lesz. A mely vers hamar készül, rövid életű az, mint a Varga Péter bocsora. Nonum prematur in aenum, azt mondja Horátz, ha jó akar lenni a vers, mert a ki *stans pede in uno* önti a verseket, az nevetségessé teszi magát az okos előtt.«

Ez ismét csak relative igaz, sőt pl. a dal közetlensége éppen az által veszít, hogy a költő nagy jóakarattal igen sokat ráspolyoz rajta. Azután meg a mint hiba a meg nem érett gondolat vagy érzés s meg nem felelő alak, ép oly hiba a költemény mesterkélt-sége. Petőfi vagy Béranger, Moore vagy Heine legszebb költeményei

¹⁾ L. Endrődi Költők világa 147 l.

²⁾ Lev. 1. 17. febr. 1.

bizonyára nem mentek át a kilencz éves sajtón, de azért vannak olyan szépek, mint Horatiusnak legremekebb — át meg átjavított darabjai.

Berzsenyi hasonló irányú munkásságának újabb phasisa Kölceynek 1817-diki bírálatával következett be.

Az irodalmi kritikát abban az időben még nem ismerte irodalmunk. A hazafias felbuzdulás egy részt a szép czél érdekében szívesen jónak látott mindent s örömmel szemet húnyt, ha hibákat látott, másrészt nemcsak fölötte érzékeny volt minden olyan nyilatkozat iránt, amely még egyebet is keresett és talált a különben tiszteleltre méltó működésben, mint hazafiságot, sőt egyenesen bűnnek tartotta, hogy valakit elidegenítsenek az írástól. A ki egyszer tollat vett kezébe, már pedig ekkor minden ember a nemzetiség és a nyelv érdekében vett tollat, arra szeretettel, bámulattal, hálával, ragaszkodással tekintettek.

A Révai és Verseghy között folyt polemiát ugyan irodalmi kritikánk első nyilvánulásának nézhetjük, de ez voltakép a pártszenvédely hangja volt tele személyeskedéssel. Kazinczy óriási terjedelmű levelezésében az esztétikai megjegyzéseknek bőséges tért juttatott, a kritikának méltányló vagy elítélő szavait is hallatta, csakhogy az ő eljárása nem hozhatta meg a kívánt sikert, mivel rendszerint nem annak írta meg a hozza véleményét, a kit illetett, hanem egy harmadiknak. Ellenben a hozzá érkezett művek íróit agyba-főbe dicsérte, hibáikkal nagyon szeliden bánt s minden törekvése az volt, hogy inkább lelkesítsen, mint esetleg lankaszson. Ilyes levelei telvék nevetségesebnél nevetségesebb jelzőkkel, émelygős magasztalásokkal, érzékenykedő bámulattal. Természetes, hogy Kazinczy adván irányt ez időben, azokat, a kiket hozzá szoktatott, hogy csak a »lelkes istenfi,« »musafi« s más hasonló epithetonok zsongtak a fülökbe, fölötte elkényeztette. Ezzel szemben a »Tövissek és virágok« epés satirájában, vagy akár az egész »Mondolat-pör«-ben sokkal több volt a személyeskedés és egyoldalú pártoskodás, semhogy általános igazságoknak lehetett volna érvényesülniök.

A jobb érzésű, felvilágosodottabb írók, egy Fáy András vagy maga Berzsenyi is, nagyon szükségesnek tartották a kritikát, ámde csak oly alakban, amely nem szegi kedvét az írónak. Különben a kritikai tejtegetésekre kellő tér sem igen állott az írók rendelkezésére.

Kölcey volt az első, a ki máskép vélekedett e tekintetben, és tért is talált e nemű működésére.

Bírálatában főkép azt a czélt tűzte ki, hogy az irodalmat megtisztítsa a gyomtól s a kiváló és érdemes költők szigorú megbírálása által az illetőket még megíntoltabb munkára biztassa, másfelül pedig az avatatlanokat, tehetségteleneket elijeszze az iro-

dalmi működéstől. Tudjuk, hogy Kölcsey szép célja mellett szem elől tévesztette a kor viszonyait, szem elől különösen a módot, a melylyel el kell vala járnia és ha mindjárt nem fogadjuk is el minden ízében, de sok tekintetből aláírjuk Vass Gereben következő megjegyzését: »Kölcsey, daczára minden angyal jóságának, midőn bírálatot irt, szinte csak azon hibába esett, mint collegái előtte és utána mindig, hogy midőn bíráltnak, egyszersmind elfutja őket a méreg.«¹⁾

Jellemző egy dolog az e kori viszonyokra, hogy midőn Kölcsey abban a meggyőződésben, hogy célja helyes, 1815. márczius 6-iki levelevel együtt elküldte Döbrenteihez a Csokonairól szóló bírálatát, Döbrentei rettenetesen megütközött az »ily manierú recensión« s mivel egy részt nem is fogadta el mindenben Kölcsey véleményét, másrészt pedig félt attól, hogy ilyen, eddigelé hallatlan bírálat által fejére zúdíttja az egész közvéleményt, nem merete kiadni a bírálatot, nem még Kölcseynek ugyanazon év május 15-iki levelében közölt felvilágosításai után sem.

Kölcsey aztán kénytelen-kelletlen belenyűgödött a dologba s egy időre félretette munkáját. 1817-ben azonban megindult a *Tudományos Gyűjtemény* Fejér György és Horvát István hosszas sürgetésére Trattnernél. Az I. kötet bizony minden határozottabb irány nélkül lépett világ elé, úgy hogy méltán mondhatta Vitkovits: »Kezdetül fogva az a nem szerencsés sorsa volt, hogy sok volt az elsőző szakácsa . . . Csak azt hallhattad összegyűltünkkor: ennek a munkáját is be kell venni, mert pap, mert báró, mert pápista, mert protestans, mert professor, mert ifjú, mert ennyi praenumerant gyűjtött. Ily mellékes, ily nem literatori tekintetek szültek a sok holmit a »Tudományos gyűjteményben.«²⁾

A Tudományos Gyűjtemény kiterjeszkedett a tudomány és művészet minden ágára, a túlságos szabadelvűség következtében helyet találhatott benne bárminő vélemény. Igaz, hogy általa az irodalom némileg emelkedett, a népszerűsítés által a tudomány kérdéseinek is olvasokat teremtett, de éppen ama határozatlansága miatt mélyebb nyomokat nem hagyhatott.

Kölcseynek nem állott más út nyitva, mint e folyóiratot keresni föl, úgy a Döbrenteitől vissza vett s Csokonairól, mint a Kis Jánosról szóló munkálataival.

S ugyanide küldte a Berzsenyire vonatkozó bírálatát is.

Messze vezetne feladatunk keretétől, hogy e bírálatot mélyrehatóan ismertessük, vagy hogy szóljunk arról az ugyancsak vegyes hatásról, a melyet tett országszerte. Berzsenyi feleletéből majd kitűnik a mű veleje.

¹⁾ Régi képek. J. 40. l.

²⁾ Válogatott levelei. 1878. 173. l.

Berzsenyi Kölcsey bírálatának elolvasása után így ír Kazinczy-nak 1817. szept. 8-án: »Ez a recensió annyira áthágta a maga határait, annyira megvet minden illendőséget és emberséget, annyira elárúlja tisztátalan küttejét, hogy az okosak előtt maga magát megczáfolja.« Mindazáltal már ekkor fölébredt benne a válaszolás gondolata, mert ime Kazinczy is sokat vesztett a miatt, hogy a Mondolatra nem válaszolt, más részt az irodalom érdekében valónak tartja, hogy »ezen garázda sophistát szelidebbé, emberségesebbé tenni megpróbálja. Mert az ilyen gorombaság végtelen károkat fog okozni, elidegeníti az írástól a legszebb lelkeket, azokat a lelkeket, kiknek a dicsőség semmi, a gyalázat minden, elidegeníti a főrendet, mely sokat tett és tehet, s megalacsonyítja a literátorokat s az által azon kis tekintetet, melyet a magyar literatura nyerni kezdett, elrontja.«

Ugyanezen levélből kitetszik, mily kevés önnállósággal, tájékozottsággal bírt Berzsenyi az esztétika terén, hogy Kölcsey bírálatában némely dolgot meg sem értett s Kazinczytól kér fölvilágosítást pl. arra nézve, vajjon helyesen van-e összehasonlítva a bírálatban Homerossal Goethe, Schillerrel Euripides, azután hogy mi az a spongyába szorult Ajax sat. — Majd Kölcsey személyéről kérdezősködik s kijelenti, hogy míg a Kísről szóló bírálatban atyai intést, addig ebben egyenes támadást lát. Végre elkeseredésében e szavakra fakad: »én ennek a pimasznak kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nekem a pesti kávéházba egy öl nyekegő verseket hozott. A rossz ember minthogy építeni nem tud, rontani akar.« Kazinczy két levélben is válaszolt (1817. okt. 12. és 18.), ad jó tanácsokat, szerette volna a dolgot a maga tekintélyével elsimítani, ámde Berzsenyi nem felelt e levelekre. A koczka reá nézve el volt dobva. Kazinczyhoz nem szólt többé a régi barátság meleg hangján s összevéve is három levelet írt még hozzá. Kazinczy leveleiből csak azt olvasta ki, hogy az egykori jó barát nem mellette tör lándsát, érzékeny szíve bezárult Kazinczy befogadására.

Egyébiránt, hogy Berzsenyi mire vezette vissza a bírálatot, kitűnik egy sokkal későbbi nyilatkozatából, a mely így hangzik: »Kölcsey recensiójának főcka az volt, hogy én verseimből a dunai szavakat ki ányui nem engedtem s azon ártalomnak, melly szerint azon párt a tiszai dialektust kirekesztőleg uralkodó á akará tenni, magamat ellene szegeztem . . . hogy én a dunai szavakat nem kirekeszteni, hanem felkeresni akarom.«¹⁾

A helyes ítélethozatal szempontjából több körülményre kell figyelemmel lennünk. Ilyen Berzsenyi ifjúkori daczos természete, a mely a férfikorban csak még inkább azzá fajult úgy, hogy ellen-

¹⁾ Döbrenteihez 1830. júl. 15.

mondást nem tűrt s a ki megbántotta, az iránt többé nem volt teljesen kiengesztelhető. Az elvonultság nem volt alkalmas arra, hogy felkét az élet tarka-barka viszonyaival szemben megacézolozza, sőt ellenkezőleg még érzékenyebbé, könnyebben sebezhetővé tette kedélyét. A bírálat megjelenésekor epehidegben szenvedett, az előtt nem sokkal pedig feldúlt szekerével jelentékeny sérülések érték vállán, oldalán, fején. Félesztendeig feküdt betegen s ily állapotban fogott észrevételeinek írásához. Végre pedig, mint maga is bevallja, Rájnis Kalauzán kívül sem eszthétikát, sem poetikát sohasem olvasott. Első fölhevülésének szüleményét utóbb bizony maga is megmosolyogta.²⁾

Nem igazoló, de minden esetre magyarázó okok ezek s tévedés volna tőlünk ezek figyelembe vétele nélkül, egyszerűen pálcát törni a sértett költő felett.

Az első kellemetlen hatás alatt írta meg tehát ellenészrevételeit s be is küldte a Tudományos Gyűjteménynek.

Fejér György kissé élesrek találta ugyan Berzsenyi ellenbírálatát, de úgy gondolkodott, hogyha a Kölcseyé megjelenhetett, Berzsenyié is megjelenhetik. A Trattnernél összegyűlő plenumban kimondták, hogy egyes kitejezéseken szelidíteni kell ugyan, de aztán ki kell adni. De Kölcsey kijelentette: »Ha kikerül Berzsenyi felelete, meg fogom mutatni, hogy Berzsenyinek a poesisról ideája sincs.« Ez döntött s a választ félre is tették. Szemere azonban lemásolta s mint alább látni fogjuk, az Élet és Literatura szerkesztősége menthetetlen módon vissza élt a maga hatalmával s Berzsenyinek ez irányú tehetetlenségével.

Berzsenyinek emez eredeti válaszából egy töredék az Élet és Literatura 1826. III. rész 171 köv. lapokon a jegyzetben van közölve s a recenziókról szól.

Kétféle kritika van, u. m. józan és sophistai, amaz világít és melegít, ez meg perkel és vakít. A recenzió szükséges gonosz. Szükséges azért, mert az irodalmi tévedéseket fölfedezi és megjavítja, gonosz, mert még a legtisztább kézben is mérges, sértő, a tisztátalan kézben pedig csupa méreg, az irodalomnak métye. Már pedig sajnos tapasztaljuk, hogy többnyire azok recenseálnak, a kik a legtörpébbek s azok akarnak irodalmi uralomra jutni, a kik még önmagok fölött sem képesek uralkodni. A józan nem is kapkod külső feltűnés után. Innen van, hogy számos recenzió alig egyéb, mint tudós színbe öltöztetett balgaság, hiúság, pártoskodás, gonoszság. Ezek aztán többet ártanak az irodalomnak, mint használnak, »s gyakran az ő mocskolódásaikkal a literaturát, baltázó betyárok csordájává alacsonyítják, s ezáltal a legszebb lelkeket az írástól elidegenítik.«

²⁾ Lev. Kazinczyhoz 1820. decz. 13.

Egy másik töredék, a melyet Kölcsey az *Élet és Literatura* 1826. III. 243—7 lapjain tett közzé, a mértékes-rímes verselésről szól.

Az iambost és trokhaiost rimmel látni el, csak olyan nevetéses, vagy legalább is fölösleges hiabavalóság, mint a daktyloshoz vagy spondaioshoz tűzni kádenciát. Az elegiában és ódában sehogy sem illik össze a metrum a rimmel vagy azért, mert ellenkező természetűek, vagy mivel a verset igen feszesre és czifrává teszik. Ezt az iambos és trokhaiosban azért tartjuk legfőbb szépségnek, mert azok nem egyebek »könnyű s apró csoszogás«-nál, de nem lendületesek, itt tehát észre sem vesszük a kettőnek egyesítését. Hiába; az olaszok meg a németek azt mondják, hogy szép, tehát mi is követjük. Már pedig sem a metrum nem lesz jobba, sem a beszéd szebben hangzóvá. A metrum nem egyéb a rímes versben, mint kisebb-nagyobb dissonantia vagy elfojtott dissonantia, azaz semmi. Ez a semmi csak külsőséget ad, külső hang ez, a melynek kedvéért kár feláldozni a természetes könnyűséget, szabadságot, kellemet. Legokosabb tehát a görög metrumok mellett maradni, »de mind az új, mind a régi poésis nehézségeit összekötni, s azzal magunkat tortúrázni, semmi esetre a józan kossággal meg nem egyez«. A rímes metrum valóságos gyermeki babona, sanctionált semmi, avúlt előítélet, mi pedig vak követői vagyunk. Különb az az eset is eléfordúl, hogy a gyarló írók a rímes metrummal akarják palástolni semmiségüket. »Elég példáját látjuk már az olasz ráma-ra vont sonettóknak. De mik ezek egyebek, miat magokat módolgató, szájokat illegető, selypegő kokettek, melyektől a férfi ízlés annál inkább undorodik, mennél szebben pipeskednek, feszeskednek, kecseskednek és sompolyognak. Önként, szabadon s készen kell elővillanni a szépek, mint Minervának, Jupiter homlokából. Miféle hol egyszer mesterkélést látunk, ott a szépet, ha van, se látjuk. Az igen mesterkélte formákban pedig még a legszabadabb beszéd is valami erőltetett színt vesz magára s azáltal legbájosabb gráciáját elveszti.« A szép fogalmával is így vagyunk. A bámulók ráfogták a legkülönbözőbb képtelenségekre, hogy szép, mi aztán, mint a vakok rácsküszünk. A mint nem szabad a görögöket, olaszokat s németeket azért gáncsolni, hogy ebből dicsőséget arassunk, ép oly gyermekesség azokat szentírásnak fogadni el. »Nem ez a hiúság vitt ki tehát útból, hanem egyedül a magyar ifjúságot akarom az idegenek bálványozó s nemzetünket csúfoló recensens metelyétől őrizni. Mert az idegeneknek vak imádása a nemzeti geniust elfojtja s az eredetiséget gátolja.«

Végre az *Élet és Literatura* 1827. X. rész 277. lapján olvassuk az először készült antirecensió harmadik töredékét, a mely indirekt úton szintén a sonettó, illetve az idegenek vak bámulata

ellen irányúl. Azt mondja benne Berzsenyi, hogy a magyar a leg-lelkesebb ember a világon, ezt megadja mindenki, a ki a magyart ismeri, a ki pedig nem ismeri, »elgondolhatja egérül s polgári alkotmányából;« azután szépipízlésű, mint ezt nyelve s az egész Európának tetsző öltözete mutatja; érzelemmel teljes, mint ezt a magyar zene és tánc bizonyítja. A magyar a lágy olasz és a nehéz német között középen áll, az elsónél férfiasabb, a másodiknál tüzezebb, vérmérséklete tehát a legtökéletesebb. A németet a mély tudományosságban nem érheti utól, de a költészetben tüzes lelke folytán felül fogja múlni; az olaszra nézve pedig óhajtható, hogy az a lágy finomság »oly távol legyen a magyar poésistól, valamint az olasz puhaság a férfias magyar erkölcsétől.«

Ezek a kiadott részek, a melyek Berzsenyi akarata ellenére láttak napvilágot és méltányolnunk kell Berzsenyi kitakadását, midőn így ír: »Veszedelmes nyavalyámban lepe meg engem Kölcsey goromba recenziója, s innét kell első antikritikám hibáit kimagyarázni. Én ezen írásmat, mihelyt nyavalyám enyhült, azonnal mind személyesen, mind levelek által több ízben visszakértem, de vissza nem kaptam, sőt most ezen hagymázos beszédimet fitogtatják az »Élet és Literatura« köteteiben.«¹⁾ És méltányolnunk kell a költő fiának, Lászlónak, kitörését, a melylyel elítéli Kölcseyeket, hogy Berzsenyi eredeti ellenbírálátát, habár csak részben is, nyilvánosságra hozták, noha Berzsenyi számtalanszor sürgette lázas művének visszaküldését. Mentségül csakis azt hozhatja föl, hogy egyfelül nagyon messze volt akkor Nikla Pesttől, másfelül pedig Kölcseyék Berzsenyitől távol nem tudhatták szenvedéseinek nagy mértékét.²⁾

Berzsenyi maga is átlátván, hogy az első válasz a pillanatnyi fölháborodás elhamarkodott szüleménye, új válasz írásához fogott. Hozzá fogott, de csak egy év múlva készült el, illetve jelent meg a Tudományos Gyűjtemény 1825. IX. 98—130, továbbá az Élet és Literatura 1829. XXI. 43. köv. s végre u. a. 53. köv. lapjain.

Észrevételeiben Home következő kritikai elvéből indul ki:

A kritikának egész szép tárgya, barátaim, a műv,
Nem pedig a *művész*. E kettőt összezavarni:
Rút lelkek szokták; de a rútból folyhat-e szép s jó?

Ehez fűzi azt az előzetes megjegyzést, hogy ama mottónak Home nélkül is minden jó szívbe beírva kell lennie. Nem másoknak, hanem önmagának mondja ezt arra az esetre, ha a recenziók manója őt is helytelen eljárásra, hibáztatható kitejezésekre ragadná. Mert jóllehet, a recenzió gúnynyal illeti, ő ettől a módtól távol akar maradni. De másrészt a recenzióknak csak azon tétéleire akar reflexiót tenni, a melyek szorosán reá vonatkoznak.

¹⁾ Lev. Döbrenteihez 1830. júl. 15.

²⁾ Esztergom és vidéke 1885. 6. szám.

Az első vád, a mely szerint ő gyakran téved dagályos, felesleg való s értelemtől üres expressiókba, több okból kitogásolni való, mert Kölcey nem mondja meg tisztán, melyik kifejezést tartja dagályosnak, melyiket felesleg valónak, ennél fogva a kellő választ is nehéz reá megadni. De másrészt azért is, mivel egyes kifejezéseket önkényesen megcsonkít, éppen mintha valaki valamely szobor egyes részeit letördelve mondana róla ítéletet. Így pl. Kölcey csak ennyit mond: *pólya örömébe mártani* s nem teszi oda, hogy itt a sonett polyájáról, vagyis annak születése helyéről van szó; tehát Vaucluseból gyermekpólyát csinál; vagy *gigászi örök vár' chaoszá-t* ír Kölcey, holott itt a *vár* nem főnév, hanem ige, Kölcey tehát nem értette meg a kifejezést s a hiányjel önkényes fölrakása által rossz értelművé teszi az egész szöveget. Kölcey dicséri az *Almáim tündér ligetét te hímzed bájos ecsettel* kifejezést, de már az ezzel egy természetű a *hamvedrek mohait bíborral fested* szólamot elítéli; gáncsolja a *tündér ambrosiá-t*, de ő maga használja a *tündér kárpít*-ot. Kölcey tehát a különféle szólamokat összezavarja, értelmüket nem bírja fellogni, szándékosan ferdit s ugyanazt egyszer fehérnek, másszor meg feketének látja. Így megy tovább Berzsenyi s minden egyes kitogásolt kifejezést megmagyaráz. *Dithyrambok lángköre* nem más, mint a legmagasabb lyra koszorúja, nimbusza; az idegen szót kerülte s kötelességünk is az eszmék változásának megfelelően a nyelvet is változtatni, a romantika megköveteli e változást s az eredeti költőnek e javítás, magyarítás éppen kötelessége. Azután meg nem szabad az ilyes kifejezéseket, mint *dithyrambok lángköre, góztorlatok alpesei*, hideg szemmel nézni, hanem föl kell emelkednünk abba az exaltált régióba, a hova azok vezetnek s akkor érteni fogjuk, hogy az exaltált gondolathoz csak hasonló kifejezések találnak, a felmagasztalt képzelemhez nem illenek a közönséges képek. Ugyanigy tesz Homeros s ugyanigy minden költő, tehát dagályról szó sem lehet, mert nála nincs semmi erőltettség, sem mesterkélttség a kifejezésekben. *Az Atridák ragyogó dagályát pórázon mosolyogva nyögni* a. m. a nagyok lényes kevélységét cifra rabkötélen mosolyogva tűrni; *hamvedrek mohait bíborral festeni* a. m. a mulandóságnak, halálnak képeit vidám színbe öltöztetni és így tovább. Mindezek fennjáró, képletes kifejezések s valamint a gondolatnak kellő helyen való emelése nem hiba, úgy a beszéd emelése is megengedhető, ha nincs benne természetellenesség. Nincs, miért hibáztatni őt azért, hogy eltért a görög ódák nyelvbéli egyszerűségétől, mert ő szellemben is eltért tőlük, így a dikeziót is szükségképen az érzés természetéhez kellett alkalmaznia. Nemcsak az egyszerűségben van szép, hanem másban is. A görögöknek megvolt a maguk költői nyelvük, de nekünk csak a képletek által lehet érzékibbé, a szólások és szavak által lehet

szébbé tenni a nyelvet, elkülöníteni a prózait a költőitől s megadni minden egyes költői műnemnek a maga stílusát. A nagy erő csak így szül durvaságot, a fenség csak így szül dagályt, ha nincs velök kapcsolatban ízlés is; ám legtöbbször a dagály az erőtlenség hibája, a hol megvan a természetes erő, ott »az természetesen tudja magát exerálni«, a hol pedig csak betanúlva, utánozva van, ott kezdődik az erőtlenség erőlködése, a dagály.

A második kifogás, hogy t. i. provincialismusokkal tömte meg nyelvét, nem all, mert a *pírholagos* és *csatináz* nem is ódáknak, hanem két gyermekes dalnak, a *döngécsel* két ódában, a *méhe* pedig egyetlen egyben fordul elő. Ez még nem »megtömés« s a provincialismusok használatában csak akkor van hiba, a vidéki szözlásmódok csak úgy árthatnak a költészetnek, »ha vagy rosszak vagy mértéktelenek.« De ő ama használt szavakat jó szavaknak tartja s ritkán használja. Mindegyik jó a maga helyén, mert az óda megtűri, sőt szereti az idylli érzelmeket, a mit a »csattog« és »döng, kicsinyített alakjaival, a »csatináz« és »döngécsel«-lel próbált kifejezni. Az ódában idylli, egyszerű érzelmek is lehetnek, a földolog, hogy a dikció alkalmazkodjék az érzéshez. »A recensens által magasztalt *Melisszám* csupa idyll; de valamint abban, úgy egyebekben is mindenkor megtudtam én az idylli szavakat Voss gyermekes szavaitól választani.«

A harmadik kifogás az, hogy fölvette zsengeit is. Távoll volt attól a hiú gondolattól, hogy mind csak remeket ad, nem is egy-két pedans számára adta ki költeményeit, hanem a nagy közönségnek, a melynek ép úgy tetszenek az ő gyermeki dalai, mint legjobb ódái, »melyek között nincsen is egyéb különbség, sem korakra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáknak pedig a tárgy természete szerint harsogtam.« *Az Örömhez* című költeményét legjobb ódái közé számítja s nem érti, hogyan ítélné el azt Kölcsey, a kinek különben az állítólag Bürgertől vett ódára nézve sincs igazsága, mert annak ugyan Bürgerhez semmi köze sincs.

A negyedik kifogás az, hogy Berzsenyi »Remete« című regéjét lyrai versnemben írta. Erre azt feleli, hogy a »Remeté«-t csak Kölcsey bérmálja regének (romance) s ebből folyólag aztán helytelenül bírálja a »trovadori stíl« szerint. Nem a mértéknek van nagy befolyása a vers külsejére, hanem éppen a mértékben áll a görög versnek egész külseje. »Nincs lyrai hangon írva, mint a trovadori romancékat közönségesen írni szokták, egyrészt, mert az asklepiadesi vers a lyrai mértékek között a legegyszerűbb, a legnyúgottabb, másrészt, mivel a költemény egész menete lassú és nyugodt, végre pedig leginkább azért, mivel a trovadori regék rimes lyricumai sokkal inkább lyricumok, mint akármelyik görög forma.«

A mértéknek igen nagy jelentőséget tulajdonít Kőlcsey, holott a mérték csak edény, a melybe a költő azt öntheti, a mit akar, a szerint, a mint az az edény szűk vagy tág. Ő a közép utat választotta s költeményével átmenetet mutat a lyrikumról a többi szabadabb formákra, egyaránt távol az eposi lassúságtól és a lyrai rohanástól. Ő költői elbeszélést akart írni, ezt tehát nem szabad trovádori formákhoz mérgetni. Különbözik már Stesikhoros és Horatius is írt eposi tárgyakat lyrai formákban, csak hogy a horatiusi meg a trovádori költés nagyon különböző.

Az ötödik kifogás lényege az, hogy Berzsenyi minden kifejezésbeli bősége mellett is szegény a gondolatokban és érzésekben. Legrészletesebben szól erről Berzsenyi, abból indulva ki, hogy abba a szűk körbe, a melyre Kőlcsey utalja, bele illik a világ minden költője, Voltaire pl. azért, mivel keveset érzett, Matthisson, mivel keveset gondolt, Csokonai, mivel nem oly érzelő, mint Himfy, ez meg, mivel nem oly jó verselő, mint amaz. A *Bonyhai grottá*-nak semmi köze sincs a *Melancholiá*-hoz, nem hogy visszaemlékezés volna rá; ez utóbbiban a melancholiát éneklé, az előbbiben meg köszönetet mond a grófnőnek, hogy bevéselte a költeményt, az egész visszaemlékezés tehát annyi, hogy mindkettőben előfordul a 'Melancholia' szó. *Amathus* sem visszaemlékezés a *Melisszára*, mert, bár a főgondolat s a gondolatmenet egyezik, mindkettő különböző képekben van föltárva. Minden költőnél megesisik, hogy kedvelt eszméjének többször ad kifejezést, de ez nem az érzelmi vagy gondolatbeli szűkkörűségből származik. Arra, hogy ugyanazon szavak, szólások többször ismétlődnek, hivatkozik Homerosra, a kinél ugyanazon kép, szó, sőt egész sorok igen gyakran fordulnak elő s bizonyára nem ama bizonyos 'szűkkörűség' miatt, hanem mert azokat a legszebbeknek tartotta. Számos hasonló példára mutat Berzsenyi Schillernél, Matthissonnál, Kisnél, Kazinczynál. Számszerű adatokkal mutatja ki, hogy nála az ismétlések más költőhöz képest csekélyek. Egyenként bizonyítja, hogy az ismételve használt szavak mindig más érzelmeket, más eszmét hoznak magokkal. Nem jellembeli hiba a szó ismétlése, mert ha pl. az aetheri helyett istenit, mennyeit, a virány és virulmány helyett mezőt, ligetet, halmot, berket, avagy Platon és Sokrates helyett más nevet tenne, azzal az illető helyéppenséggel nem nyerne semmit; de a mi még fontosabb, Kőlcsey e gáncsa határozottan ellentétben van a bevezetésbeli dícsérő szavaival, mert hiszen, ha valaki költői kitételekben gazdag, az nem lehet gondolatokban szegény, mivel e kettő tulajdonképen egy, továbbá, a ki az érzelmeket, gondolatokat a képzelhető hévvel önti ki, az betölti a költészet egész körét, tehát érzelmei, gondolatai nem lehetnek szűkkörűek. Kőlcsey őt egyik szavával a legnagyobb genienek, a másikkal meg bőbeszédű bolondnak deklarálja. És ha e ki-

fogásban igaza volna is Kölceynek, még sem volna elfogadható, mert a józan bírálat legfőbb elve ellen vét általa, hogy nem a művet, hanem a művészt vette alapul s feledi, hogy ugyanazon költő lelke különbözőképen nyilvánulhat. Nem az a kérdés, hogy mit és mennyit írt valaki, hanem hogy milyen, a mit írt.

A többi kifogások egyedül arra czéloznak, hogy Berzsényi-nél vannak ugyan ragyogó kitételek, de nem mondanak semmit, hogy továbbá értelmi s érzelmi szűk köréből következik, hogy kimerítette tehetségét, a többiek végre a költemények külső alakját illetik. Berzsényi mindenekelőtt bírálat alá veszi Kölcey *Jegyváltó* című költeményét s azt bizonyítja, hogy 1. túl van tömve interrogatiók és repetitívókkal, pedig ezek a figurák csak a retorikába tartoznak s ha az újabbkori érzélgős irány e tekintetben enged is valamit, de ily nagy mennyiségben még sem engedhető meg azok használata, 2. egyes kifejezések és szavak rontják az olvasó fülét, ajánl is helyettük jobbakat, 3. a költeményben nemcsak homály, hanem érthetlenség is van, 4. a stílus nem talál a költemény alaphangulatához, mert a kifejezések »szertelen és természetlen hagymázos rángatózásnak typusát veszik magokra«, a szerelem édes órájához pedig az ilyenek nem illenek. Egészen más volna a dolog, ha Kölcey nem saját magát tárja föl és így »az indulatok és ábrándozások különféle szertelenségeit« akarná tolmácsolni, mint a hogy pl. ő tette a Virághoz, Musához vagy Br. Prónayhoz intézett ódáiban, a melyekben »a poétai lélek a poétának egész szabadságában s objectumait el nem érhető« törekvéseiben jelenik meg. Az egész költeményben túl van csigázva az érzés, ellenmondásokkal van tele, »ezen versezetnek egész poéta érzeménye nem is egyéb, mint az érzelmi dagálynak legképtelenebb neme«, 5. a képzelem oly tulajdonokat egyesít (karja és hulláma a reménynek vagy álomnak), a melyek össze nem férők, ez pedig »rút idealitás«; illetlen dolgot is mond, midőn az istenekről az állítja, hogy a szeretőket betakarják és legyezik, ez ál-fenség vagy képzeleti dagály. Ezekből látható, mondja Berzsényi, milyen érzést és értelmet tart költőinek Kölcey s a maga részéről csak örül, hogy ilyenek nincsenek az ő költeményeiben. A Kölcey gúnyolta darabok közül a *Bonyhai grotta* többet mond és szebb, mint a Horatius I. 30. ódája, a melynek tárgya ugyanaz.

Nem értheti, hogy mondhatja Kölcey róla, hogy már elérte a határt, ennek magyarázatával adós marad, ez csak olyan oda-vetett „recensensi styl“. A mi epistoláit illeti, elismeri, hogy sokszor hosszadalmasak, de nem is költői szépségeket akart bennök mondani, hanem hasznos igazságokat. Hogy végre rímei nem jók, erre csak azt felelheti, hogy nem tehet róla, ha a magyarban nincsenek jobb rímek, bárha ő is szeretné, hogy legyenek; de hát czéltalan

volna olyan törvényeket szabni, a melyeket úgyis minden léptenyomon át kellene hágni, »ha csak úgy nem akarunk rímezni, mint némely módi verselőink.« Az ilyen törvények nem a művészetnek, hanem a mesterkéltségnek törvényei, ezeket pedig nem teljesíteni, terjeszteni kell, hanem éppen elfojtani. Hanem hát szeretik az ilyen csecsebecséket egyesek, hogy elmondhassák: én is festő vagyok. »De jól mondá *Batteux*, hogy *a tudományoknak a góthok annyit nem ártottak, mint a hiú elmék.*«

Hadd összegezzük most a lehető rövidséggel véleményünket Berzsenyi feleletéről.

Az *első* pontra nézve tagadhatatlan, hogy Berzsenyiben van még bizonyos 'teszesség', de ez még nagyon messze esik a durvaságtól, hogy továbbá a régi hagyományos költői nyelvtől lényegesen eltér, a magasan szárnyaló gondolatokhoz mérten az új szólásoknak azt a merész röptét alkalmazza, a mely az időben valóságos újdonság számba ment; igaz az is, hogy képei közt sok a merész, sok az első tekintetre érthetetlen, de azért helyesen jegyzi meg, hogy Kőlcsey nem mondja meg tisztán, mely kifejezésekben rója meg a dagályt, melyekben a fölösleget, sőt egész kifejezéseket nem értvén, azokat saját célja szerint megváltoztatva adja s ahhoz képest bírálja.

A *második* pontban egészen helyesen kel védelmére az illető tájszólásbeli szólásoknak. A 'méhe' teljesen átment az irodalmi nyelvbe; 'pirholagos' (vagy a Nagy Szótár szerint 'pirhanyagos') ritka szó ugyan, de nem bizonyítható rá, vajjon nem a nyelvújítók alkotása-e; 'döngécsel' szintén teljesen irodalmi kifejezés; csak az egy 'csatináz' a tájszó s ez is egyetlen egyszer fordul elő. Kőlcsey azonban 'sat'-t tesz kifogásaihoz, Berzsenyi összes költeményeiben *hat* oly szó van, a melyre kifogás eshetik. Ezek a következők: 1. döbög, 2. pizseg, somogyias kiejtéssel, hangzóváltozással a. m. dobog, pezseg; 3. héjázat = lebegtet, ez már valódi tájszó; 4. *szenelő*, a mely kétszer fordul elő = kandallóféle, balatonvidéki tájszó, de már Faludi is használja; 5. göből = göboly, szarvasmarha, egyetlen egyszer, de már Gyöngyösinél, Pápai Páriznál is; 6. kámpolás, amolyan nyelvöltögetés vagy gyermekes gúnyolódás s már Faludi is ismeri. Ép oly joggal útasítja vissza ennél fogva Berzsenyi e vádat, mint a mily igaz a van abban, hogy a Kőlcsey által reminiscenciáknak bélyegzett költemények lényegesen különböznek a velők egyezőknek állított költeményektől.

A *harmadik* vádra tett észrevételt szintén el kell fogadnunk. Ha valamely költőt a maga egészében akarunk jellemezni, ismernünk kell valamennyi alkotását, ha mindjárt zsenék is vannak köztük. Ámde Berzsenyinek azt a toldalékát, hogy az 'Örömhez' című költeményt egyik legjobb ódájának tartja, teljességgel nem írjuk alá,

mert e mű alig emelkedik a próza fölé, s ha a távolság és közelség ellentéte nem adna egy kis ízt a költeménynek, nem volna egyéb üres szóhalmaznál úgy, hogy méltán ítélte el már Kazinczy is 1810 május 6-án B.-hez intézett levelében.

A *negyedik* pontra nézve, látni való, nem adhatunk igazat Berzsenyinek, de nem is erőltetjük rá Kölcseyvel a „Remeté”-re a „rege” elnevezést, holott nem egyéb az, mint amolyan romantikus költői elbeszélés.

Az *ötödik* válaszban sok éleselnűség van s egyike az Észrevételek legsikerültebb részeinek.

A *többi* pontra nem lehet sok megjegyzésünk. Világos, hogy nem helyeselhetjük Berzsenyi azon eljárását, a melynél fogva nem a maga védelmére kel, hanem e helyett viszonzásul tönkre teszi Kölcsey egyik költeményét, a melyben az érzés affektált, a szólások pedig gyermekesek. Csak azt kívánjuk hozzá adni, hogy Kölcsey igen is méltán érezhette sértve magát, midőn ellentele ép a „Jegyváltó”-t ítéli el, holott költője így ír róla egyik levelében: »Legújabb dalaim a *Költő* és *Jegyváltó*; s ezek, úgy hiszem, a legjobbak. Kazinczy és Kis János azt mondák, hogy ezekből schilleri lélek tündöklök.«¹⁾

Végre Berzsenyi maga sem erősködik a mellett, hogy epistolái remekesek, de önérzettel mondhatta, hogy még sem oly silányságok, mint a minőknek Kölcsey szeretné föltüntetni. Bizonyos, hogy nem bírnak oly kimeríthetetlen kedély-gazdagsággal, olyan erős satirai érrel, mint pl. a Horatiuséi vagy Kazinczyéi, mert Berzsenyi kedélye inkább pathétikus, gúnyja sokkal szelidebb, szellemessége sem olyan meglepő, de megállják helyüket eredetiség és erő dolgában s ha nem is vetélkednek ódáival, hírét bizonyára nem homályosítják el.

Berzsenyi felelete határozottan olybá tűnik fel, mintha szerzője nem bírna szabadúlni attól a felfogástól, hogy Kölcsey neki ellensége, hogy irányában semmi jóakarát sincs benne s az elismerésnek csak azért ad kifejezést, hogy az ellenkezővel csak annál hatalmasabban lerontsa a keltett hatást. Pedig Kölcseynek nem volt rossz szándéka,²⁾ de főleg modora által Berzsenyiben éppen az ellenkezőnek hiedelmét ébresztette. Bizonyos az is, hogy Berzsenyi távoiról sem rendelkezett azzal az eszthetikai készsűltséggel, azzal a tudományos képpzetséggel és széleskörű ismerettel, mint bírálója s ezért sok oly állítást koczkaztat, a melyek nem fogadhatók el, nyelvészkedése felületes, nézetei sokszor elavúltak, tévesek. Érezte ugyan, hogy a vádak jó nagy részét meg lehet czáfolni, de a mondott okoknál fogva nem volt képes mindenkor ke lőképű teíteni ki

¹⁾ Lev. Döbrenteihez 1813. nov. 15.

²⁾ Lev. Döbrenteihez. 1831. okt. 21.

a legdöntőbb érveket. Mind e mellett számtalanszor igen ügyesen védekezik s érdeme kétszerte nagyobb, ha meggondoljuk, hogy jóformán a józan ész s nem a tanulmány vezette észrevételeiben, forrás munkákat pedig sem az eszihétikára, sem a kritikára nem igen ismert. Mindkét félnek meg volt a maga hibája és igaza, egyoldalúan egyiket sem szabad elítélni.¹⁾

Nem tartozván feladatunk körébe, csak egyszerűen megérintjük, hogy Kölcsey, különösen Szemere biztatására és ösztönzésére,²⁾ a maga részéről nem fejezte be a polemiát s még több ízben neki ment Berzsenyinek³⁾, a minek egyebek között az a következménye lett, hogy Berzsenyi azzal a gondolattal szállt sírba, hogy neki Kölcsey a legmakacsabb rosszakarója volt s Kölcseynek nem maradt más hátra, mint az Akadémia közülésében 1836. szept. 11-én fölolvastott emlékebeszédében mutatni be engesztelő áldozatát az elhunyt nagy költő sírja fölött.

DR. BOROS GÁBOR.

1) Lásd Muzarion Új folyam, 1. füzet 59. lap.

2) Szemere levele Kölcseyhez 1825. okt. 20.

3) Igy Élet és Literatura 1826 (I.) 174—183 lapokon. U. o. III. 171 köv. I., és 243 köv. I.

A mongol császárság története.

(II-ik közlemény.)

A kínai nyelven Dai-Yuan-nak nevezett birodalom tulajdonképi neve Mongol. A mongol uralkodóház ősapja *Bodancsar* az *Un*- (Ön, Uwen) családból. Bodancsar anyjának a neve *Alön Gôwa*, a ki *Dobon Mergen*-t (D. mestert) lérvül véve két fiat szült: a nagyobbik neve *Bugô Khatagi*, a másodiké *Bukhócsi Szalcsi*. Dobon Mergen halála után Alön Gôwa özvegyen maradván, egy éjjel álmában azt látta, hogy valami fehér fény a mongol sátorba jött s arany színű égi lénynyé változva fekvő ágyához jött, a mitől Alön Gôwa megijedt és fölébredt. Attól fogva terhes lett és Bodancsart szülte. Bodancsar testalkatra és alakra nézve a közönséges embertől elütő, csöndes, komoly és kevés beszédű volt; s midőn a házbeliek őt bolondnak mondták, Alön Gôwa így szólt: »e fíjú nem bolond, későkori unokái és utódaiban nagy és fönséges lesz.«

Midőn Alön Gôwa holta után az összes testvérek a házi holmit elosztóban voltak s mindenkinek nem jutott, Bodancsar így szólt: »a magas és alacsony állás, a gazdag és szegény állapot mind végzetszerű, mit vitatkozunk hát a vagyon miatt?« Ezt mondva csupán egy sárga lovat fékezett föl és elment. *Balitun-Alan* nevű helyre érkezve ott csakugyan leszállt. Bodancsar étel-ital nélkül jártában látta, hogy egy vén solym mezei vadat fogott és azt eszi. Hurkot vetett és megfogta. A solymot megtanítván, azt nyúl és madárra eresztette s ezek húsával élt. Ha néha az eledele elfogyott is, mintha az ég segítette volna, megint kapott. Bodancsár ama vidéken tartózkodásának több hónapja multán a *Tungili Khóla* nevű mezőről néhány tized család népe vizet és fűvet keresve oda vetődött. Bodancsar növényből egy kunyhót csinált és azon néppel együtt lakott; mind házi, mind külső dolgaikban egymásnak segítettek, a miért is attól fogva az élet egy kissé kellemesebbé lett.

Egy nap Bodancsár bátyja, Bukhócsi Szalcsi hirtelen egyet gondolt és így szólt: »Öcsém, Bodancsár egyedül ment el, nincs miből éljen, ugyan lehetséges-e, hogy éhezve meg ne fagyjon?« s ezt mondva, csakugyan keresni jött. Midőn az öcscsét megtalálta

és magával vitte, Bodancsar útközben így szólt bátyjához: »Tungili Khôlu vidék népének fejedelme nincsen, ha mi sereggel megtámadjuk, minden bizonynyal meghódol.« A bátya e beszédet helyeselve, haza érkeztek után egy csapatot választott s Bodancsárt vezéré téve, elküldötte. A mint Bodancsár seregével megérkezett, azon vidék egész népe meghódolt.

Bodancsar holta után fia, *Khabicsi Külüi Bátor* következett. Ennek fia *Makha Dudan*. Makha Dudan-nak nője *Monalón*, a kitől hét fijú született. Monalón kemény és haragos természetű volt. Midőn Makha Dudan holta után Monalón özvegyen maradt a *Yalair* néptörzsnek kis gyermekei a mezei növények gyökerét kiáskálták és azt ették. Monalón székérre ülve kikocsizott s midőn a mező föltekült voltát látta, haragra gyúlt és így szólott: »e hely az én fiaim lovagló helye, ti gyermekek, miért turkáljátok össze?« Ezt mondva s a lovakat verve, fűzve, nekik hajtott, a minek következtében a gyermekek közül több meghalt, több pedig megsebesült. A Yalair törzs népe ezért fölbőszült és Monalón ménésének minden lovát elhajtották. Monalón fiait ezt hallva, pánczelt öltöttek és nyomban fűzőbe vették. Monalón szíve fájalmában így szólt: »fiaim pánczél nélkül mentek el, oh hát ha az ellenséget nem tudják legyőzni!« Ezt mondva, a pánczélokat székérre rakta s menyei által utánuk küldötte. Az utánuk küldött menyek megérkezése előtt a fiuk az ellenségtől vereséget szenvedtek, s hat fiú életét is vesztette. Erre a Yalair törzs győztes népe hatalommal jött, Monalont megölte és az egész házat kiirtotta.

Monalón legnagyobb unokája, *Khaidu* még kis gyermek lévén, a szoptatós dajka egy fa odujába rejtette azt és úgy mentette meg. A hetedik fiú *Nácsin Bátor* felesége után Balakhó nevű vidék népével rokonságba lévén, szintén megmenekült. Nácsin az ő családjabeliek szerencsétlenségét hallva, haza tért s látja, hogy tiz és néhány gyöngye asszony Khaiduval együtt életben van. Midőn Nácsin e fölött hiába tündödvé nem tudta mitevő legyen, látja, hogy bátyjának fakó lova, a melyet a Yalair törzs népe háromszori hurokkal kerítés után sem tudott megfogni, megmaradt. Nácsin megfogta és fölkontározta azt, s ő magát ménésörnek mondva, csellel a Yalair törzs kikémlelésére indult. Mentében az úton lát egy apát és egy fiút, a ki solymot tart kezében, a fiú elől jött, az apa utána. Nácsin az ő bátyjának a solymát megismerte s előre lépve, cselből a fiúhoz így szólt: »Nem láttál-e egy vörös pej lovat a többi lovakat kelet felé vezetni?« — Nem láttam, — felelt a fiú, a ki viszont Nácsintól kérdezte, ha van-e vadréce és lúd a vidéken, a melyen ő átjött? »Van«, felelte Nácsin; s a fiú azon kérésére, hogy vezesse el őt arra, Nácsin csakugyan együtt ment vele és midőn egy folyó kanyarulatát megkerülve visszanez, látja, hogy a hátul lovagló ember messze maradt. Nácsin erre a fiút leszúrja és

a solymot meg a lovat véve, a hátúl lovagló emberrel szembe ment és az előbbi módon cseleskedik. Az ember kérdi, hogy az ő fia, a ki récze- és lúd vadászatra előre ment, miért fekszik és nem kel föl? Nácsin azt felelte, hogy az orra vére megeredt. Az ember kezd dühösködni, mire Nácsin megragadja az alkalmat, s az embert is leszúrja. Onnan előre menve egy hegy alá érkezett és látja, hogy ott van vagy száz ló, s az azokat őrző gyermekek a birka lábcsontcskákkal játszanak. A mint Nácsin fölismerte, hogy azok a bátyjainak lovai, a kis gyermekeket hazugsággal tartva, fölmege a hegyre s onnan négy felé nézett; s a mint látta, hogy sehonnan sem jó senki, a hegyről lement és a gyermekeket megölte s azután vette a solymot és az egész ménest hajtva, haza ment.

Vette Khaidut és a gyöngé asszonyokat, s a Balakhó nevű vidékre költözve, ott letelepedett. Miután pedig Khaidu megnőtt, nagybátyja Nácsin Bátor őt a *Balakhó* és *Csiyeigu* (?)¹⁾ nevű két vidék összes népének fejedelmévé tette. Khaidu fejedelemmé léve, serget szedett és a Yalar néptörzset megtámadta, mire e néptörzs meghódolt, a mi által Khaidu tekintélye és hatalma megszilárdult. Khaidu csakugyan a Balakhó folyó partján telepedett le s a folyón hidat építve, azon járt át és vissza. Attól fogva a négy világtáji törzsek és főnökeik nagyrészt neki meghódoltak.

Khaidu meghalván, fia *Bai-Songkhor* következett. Ennek halála után következett fia, *Dumbikhai*, a ki után következett fia *Khabal* kán. Ennek halála után következett fia *Bardam*, a ki után következett fia *Yeszügei*. Ez háborúval sok törzset meghódítván, hatalma hova-tovább nagyobb lett. Yeszügei a *Tatár* törzs meghódítására menvén, ennek fejedelmét, *Temudsint* foglyúl ejtette. Ugyanakkor Yeszügei nője, *Ölen Odsin* fiút szült, a ki kezében egy vér-csomagot tartva, jött a világra. A vér piros köhöz hasonlított. Yeszügei csodálkozott s minthogy fia éppen akkor született, a midőn ő *Temudsint* foglyúl ejtette, azért fiának *Temudsin* nevet adott.

Keredi ország fejedelmének (Wáng-khán-jának) neve *Tori*. Ezt az *Aiszin* (mandsu-kinai) dynastia tette volt királyá. A kinai *Wáng* szó mongol nyelven *Khan* (kán = király) jelentésű. Tulajdonkép Wang Khan csak apjának *Khólsza Khoszí* főnöknek (kis királynak) halála után következett s midőn ő testvéreit nagyobb részt megölte, nagybátyja *Dsioir* (?) serget gyűjtött és *Khala-Wen* nevű helyen Wang Khan-t megtámadta. Wang Khan serge vereséget szenvedett és Wang Khan csak száz és néhány lovassal menekült meg Yeszügeihez, futva. Yeszügei a maga csapatával megtámadta *Dsioir*-t és legyőzte s a *Khiya*-országba menekült *Dsioir* népét meghódítván, Wang Khan-nak visszaadta. Attól fogva Wang Khan Yeszügeinek halából barátságot esküdött.

¹⁾ A kínai átírásban elferdült névalakok eredetije sokszor kérdéses.

Amaz időben a *Taicsaon*(?) néptörzs, a mely a Yeszügei uralkodó családhoz tartozott, s eleinte Yeszügeivel jó viszonyban is volt, de később egy Talbutai nevű egyén kormányzása alatt elhült, Yeszügeivel ellenkezésben állott. Yeszügei holta után a fejedelmi utód, Temudsin kiskorú lévén, a törzséhez tartozók nagy része a Taicsaon törzshöz szegődött. Midőn a fiatal Temudsinnak rokona és megbízottja, *Totuwan Kholdsin* is el akart pártolni, a fiatal fejedelem Temudsin sírva kérte, hogy maradjon, de Totuwan azt válaszolta: »a gödörben lévő víz, bármilyen mély is, mégis elszárad s a kő bármily kemény is, szétmállik, miért akarja tehát őt visszatartani?» Ezt mondva, az összes néppel együtt elindult, hogy a Taicsaon törzshöz szegődjék. Midőn Temudsinnak az anyja, *Ölen* özvegy fejedelemné ezt látta, haragra gyúlt s ő maga sereget gyűjtve, az elpártolni akarókat üzőbe vette és nagyobb részét visszatérítette. A *Yaordsin*(?) törzs seregéből való emberek a fiatal fejedelem, Temudsinnak ménesét tolvaj módon elhajtották, a mit megtudván Temudsin, Bordsival együtt azok üldözésére ment. Bordsi akkor még csak tizenhárom éves volt, s ő meggondolva, hogy a sok és kevés nem egyenlő, oldalról kezdette a támadást, mire a tolvajok az elhajtott ménest elhagyva, elszaladtak. Ugyanazon időtájt Temudsin egyik alattvalója, *Szodsi* a *Szalikho* folyó partján különválva élt. A *Szamukho* törzs fejedelme, *Tutai Szal* a Szalikho folyóhoz besapva, Szodsi ménesét el akarta hajtani. Ezt észre vévén Szodsi, barátjaival együtt a ménes közé bűjt és Tutai Szalt lenyilazta. Ezért a Szamukho törzs emberei fölbőszülve a Taicsaon törzs népével összebeszéltek és egy 30 ezernyi sereget gyűjtve, Temudsin megtámadására jöttek. Temudsin akkor seregével a *Talaban Dsudsí* nevű síkságon időzött, s a mint arról a szándékról értesült, azonnal egész népe seregét összevonta és azt tizenhárom csapatra osztva várakozott. A Szamukho törzs hada legelsőnek érkezett meg. Temudsin szembe menve azzal, a támadáskor parancsát e szavakkal fejezte ki: »Vesztig harcolni, de hátrafelé egy lépést sem tenni!» Egy Bordsi nevű tiszt gyalogra kelve, lova fékszárát az övéhez kötötte és megvetett lábbal állva el kezdett nyilazni s álló helyéből nem is tágitott egy cseppet se. Miután az ellenség seregét levették, Temudsin igen megdicsérte Bordsi kemény vitézségét. Amaz időben az összes törzsek közt csak a Taicsaon törzsnek helye volt terjedelmes, népe számos és ereje nagyon hatalmas. Azzal rokonságban volt a Dsaoliyei(?) törzs. Ez Temudsin lakhelyéhez közel lévén, Temudsin rendszerint a Dsaoliyei törzsszel együtt szokott volt vadászni. Egy nap vadászat alkalmával Temudsin a Dsaoliyei törzs fejedelméhez, *Ioi Lioi*-hoz így szólt: »Ma este nem hálhatnánk-e meg mindketten egy helyen?» *Ioi-Lioi* azt válaszolta, hogy ő szeretne meghálni, csakhogy az őt követő 400 ember számára az eleség nem

legendő, a miért is kísérőit két felé osztva, a felét hazaküldötte. Ekként Temudsin ösztönzésére azon éjjel egy helyen háltak, s ő az loi-Lioi(?) visszatartott embereit étel-itallal ellátta.

Midőn másnap ismét együtt vadásztak, Temudsin a maga barátait eleresztve, a vadakat loi-Lioi-nak embereivel együtt hajtotta; ezek igen sokat ejtve el, hússal megrakodva tértek haza. Attól fogva loi-Lioi emberei Temudsin jószívűségét egymás közt mindig emlegették így szólva: »Taicsaon, az igaz, a mi testvéreink uralkodó családja, de szekerünket és lovunkat használja s az étel-italt mégis megvonja; népek uralkodójához illő szíve nincsen, olyan szívvel bíró csak Temudsin.« A Dsaoliyei törzs fejedelme, loi-Lioi amaz időben a Taicsaon törzs sértegetéseit nem tűrhetvén, *Takhai Dalu* nevű egyénnel és a maga népével együtt Temudsinhoz jött, neki meghódolandó, azon szándékkal, hogy a Taicsaon népet közösen megdúlják. Temudsin ez ajánlatot ily szavakkal fogadta: »Ha olyan voltam is, a ki aludtam, ti fölébresztettetek; innen vissza a szekérenyom megmutatja nektek a helyet, a melyen jöttetek.« Ioi Lioi és Takhai Dalu a szóra nem hajtva, ismét az elpártolás útjára indultak, a mit megtudván a Taicsaon törzs népe, az úton megállította őket és megölte. Attól fogva a Dsaoliyei törzs megszűnt.

Minthogy Temudsin tekintélye és érdeme akkor lassan emelkedőben volt, a Taicsaon minden törzse pedig a kormányzás hiánya miatt nagyon szenvedett, s mert hallották Temudsin bőkezűségét, emberszeretetét, a ki időszerűtől öltözetet és lovat ad alattvalóinak: azért *Csilagón*, *Dsebiyei*, *Siligu*, *Yebure* stb. egyének, valamint *Dolangdsi*, *Szalar*, *Mengu* stb. törzsek Temudsin igazságszeretetét ohajtva, meghódolásra jöttek. Amaz időben az Icsiyei Liyeidi(?)-esaládból való *Bodo* nevű egyén az ijazásban akár lóhátról, akár gyalog hatalmas volt. Temudsin az ő embereit *Dsurcsidan*-t titokban elküldötte hozzá. A mint a Yelgüne (Ergüne?) folyónál lakó Bodo látta a hozzá érkezett Temudsin emberét s azt is, hogy már beesteledett, éjjelre magánál marasztotta, birkát ölve megvendégelte s minthogy *Dsurcsidan* lova fáradt volt, egy jó lóval is megajándékozta s úgy eresztette haza. *Dsurcsidan* haza jöve, részletesen elbeszélte Temudsinnak, mennyire megtisztelte őt Bodo. Temudsin nagyon örült s megígérte, hogy hugát, *Tiyei Malón*-t Bodonak adja feleségül. Bodo az ő rokonát, Yeibu Dsiyandai-t elküldötte Temudsinhoz, a ki megérkezve, így szólt: »Midőn hallottuk a tekintély és érdem növekedését, oly végtelen örvendettünk, mint mikor a felhő eloszlása után a napot meglátjuk, vagy mint a mikor a tavaszi szellő által fölenged a fagy.« Midőn Temudsin azt kérdezte, hogy Bodonak mennyi marhája van, Yeibu Dsiyandai azt felelte, hogy van vagy 30 lova s felit elhozza leány-díjúl. Temudsin erre azt jegyezte meg, hogy a házasság-kötésnél vagyonról beszélni, annyit

mint vásári üzletet csinálni. A régiek mondása szerint: »A bizalmasság valóban nehéz dolog. Én most a világot szeretném meghódítani; ha a ti Icsiyei Liyei törzsű népetek Bodot követi és nekem őszintén segítségemre lesz, akkor a dolog be van fejezve; mit beszélni a vagonról?« Ezt mondva, hugát Bodonak adta feleségül.

Nem sokára ezután *Dzacsilatai*, *Dzadsukha* és *Toyei* nevű egyének 30 ezernyi sereggel indultak támadni. Bodo ezt hallva, embert küldött, hogy Temudsint értesítse, ő maga pedig seregével Toyeit és társait megtámadta, legyőzte s minden holmijukat zsákmányul véve, a népet hódolatra kényszerítette.

Temudsin az ő családjából való és törzséhez tartozó *Szeccsen Daicseo*-t, *Szeccsen Bükü*-t és a többi összehíva, mindeniknek kezébe lobogót adott és egy szekér kumiszt és tejszeszt (tejből főzött szeszt) magával vive, az *Onon* (Wanan) folyó partjára ment vendégséget adni. Ez alkalommal Temudsin a férfi rokonoknak és *Szeccsen Bükü* anyjának *Khowakcsin* fejedelemnőnek együttesen egy köcsög tejszeszt adott, míg *Szeccsen Bükü* kicsi mamájának, *Yebiyei Gai* fejedelemnőnek egyedül egy köcsöggel adott. *Khuwakcsin* fejedelemnő megharagudva, így szólott: »Engem megvetve, Yebiyei Gai-t miért tünteted ki?« s ezzel Temudsin asztal-mesterét *Sigurit* megragadta és elverte és attól fogva Temudsinnal rosz viszonyban volt.

Ugyanekkor *Temudsin* öcsce, *Belgütei*, *Temudsin* megkötött lova mellett volt, egy *Boli* nevű ember pedig *Szeccsen Bükü* lova mellett. *Boli* embereinek egyike egyik lónak a fékét ellopta, a mit *Temudsin* öcsce, *Belgütei* észrevett és a tolvajt megfogta. Erre *Boli* dühbe jött, kirántotta kardját és *Belgütei* vállához vágott. Midőn *Belgütei* emberei *Bolira* akartak támadni, *Belgütei* őket lecsillapítandó, így szólott: »Ti miért akartok rosszat művelni! az én sebem nem súlyos, legyetek hát békében.« A kíséretebeliek azonban nem fogadva szót, vették a kumiszt kevergető fákat és támadásra mentek. *Khowakcsin* és *Kholidsen* fejedelemnőket megfogták és elhozták. *Temudsin* nagy haragra gyúlt és akart menni, hogy az öcscsét, *Belgüteit* megsebesítő embert megkeresse és megölje. De *Belgütei* így szolt: »Te most a világ nagy ügyéhez akarsz fogni, miattam rosszat művelhetsz-e? az én sebem bármennyire súlyos, ha a sors kedvező, talán nem halok bele, hadd azért a halálra keresést.« *Temudsin* e beszédet igen helyesnek találta. Erre *Szeccsen Bükü* embert küldött tudatandó, hogy *Temudsinnal* találkozni kíván, mire *Temudsin* a két fejedelemnőt vissza küldötte.

Minthogy *Szeccsen Daicseo* hatalma akkor tekintélyes volt, bizonyos *Weyi* nevű egyén az ő alattvalóival együtt elindult, hogy hozzá szegődjek. Ennek öcsce, *Weidar* igyekezett ugyan őt lebeszélni, de ő nem hallgatott öcscsére; midőn ez utána ment s akkor

sem tért vissza, *Weidar* megfordult és *Temudsinnak* följánlotta erejét. *Temudsin* így szólt: »Bátyád elpártolt, mi van azzal, ha te itt maradsz?« *Weidar* nem tudván maga iránt bizalmat kelteni, ketté tört egy nyilat és esküdve így szólt: »Ha a fejedelemnek élttem fogytáig segítségére nem leszek, e nyilhoz hasonlóan legyen én velem.« *Temudsin* akkor látva, hogy igaz ember, megbízott benne s nevét megváltoztatva *Szecszen*-nek nevezte és barátul fogadta.

A mongol nép Tatar nevű törzsének fejedelme *Megudsin Szegül*, Aranyország (Mandsu-kinai dynastia) szövetségese volt s hogy ismét azzá legyen, az Aranyország kánja az ő miniszterének *Wanyan Siyangnak* sereget adott, *Megudsin Szegül* megdülő, a mire *Megudsin Szegül* vissza tért a szövetségbe.

Temudsin ezt hallva, a körülötte levő sereget vette és az *Onon* folyótól előre nyomult, hogy *Megudsin Szegül* megtámadja, de egyzsersmind embert küldött *Szecszen Büküt* fölszólítani, hogy sereget gyűjtve, segítségül jöjjön. *Temudsin* hat napig várakozott, de *Szecszen Bükü* nem jött el. Ekkor *Temudsin* csupán a maga seregével *Megudsin Szegül* szemben megtámadva, azt megölte s minden holmiját zsákmányul ejtette. Miután pedig *Temudsin* alattvalóját a *Naiman* törzs megtámadta és magával vitte, *Temudsin* sereget állított: azon volt, hogy a *Naiman* törzset megdúlja, a miért is *Szecszen Büküt* fölszólítandó, hogy sereget gyűjtsön és segítségül legyen, 60 embert küldött. *Szecszen Bükü* a régi ellenségességre gondolva, *Temudsin* küldött embereiből 10-et megölt, 50-et meztelenre vetkőztetve küldött vissza. *Temudsin* haragra gyűlt és így szólt: »*Szecszen Bükü* az én *Siguri*-mot megverte, öcsém vállát megsebesítette, most erejében bízva engem is el akar tiporni?« Ezt mondván csakugyan sereget gyűjtött s a *Szadsi* vizét átlépve támadott és *Szecszen Bükü* törzsének népét mind megölte, úgy, hogy csak *Szecszen Daicseo*, *Szecszen Bükü* maga és nővéreik menekültek futással. Egy néhány hónap múlva *Temudsin* ismét sereget gyűjtött és a *Szecszen Daicseo*-kat meglátadta s *Tivei Liyeitu* (?) nevű vidékig úzve, *Szecszen Daicseo*-t és *Szecszen Büküt* fogolyul ejtve, megölte.

Kerediország fejedelmének, *Wang Khanak* öcsese és *Szao Khanbo* nevű egyén *Temudsin*hoz jött meghódolni. Minthogy *Kerediország* fejedelme, *Wang Khan* az emberölésben kedvét találta, öcsese *Yeligu Khala* bátyjára, *Wang Khanra* haragudott és a *Naiman*hoz szegődött. A *Naiman* törzs fejedelme, *I-Nan*csi (?) seregével kiszállott és *Kerediország* *Wang Khan*-ját legyőzve, annak alattvalóit mind fogolyul ejtette és *Yeligu Khalanak* visszaadta *Wang Khan* a *Csidan* (*Kidan*?)-országba menekült. Midőn nemsokára azután *Wang Khan* ismét visszatérőben volt, az úton ennivalója elfogyván, bizonyos fajú bírka tejét iva és a tevéből eresztett vért éve, húzamos ideig ilyen nyomorban élt. *Temudsin* ezt hallva s elgondolva, hogy *Wang*

Khan az ő apjával barátságban élt, a maga körüli embereit elküldötte s Wang Khant magához hívatta.

Wang Khan jöttekor Temudsin maga is elébe ment s madárhúst adott enni, azután pedig a *Tula* folyó partján vendégséget rendezett Wang Khan tiszteletére, sőt apául fogadta. Temudsin sereget gyűjtve a *Csiyeiliyei* (Csiklik?) törzs meghódítására ment, de az ő serege zavarba jött s maga is a lóról leesett, a mit látva *Bordsi* nevű tisztje, a maga lovára ültette Temudsint és úgy mentette meg. Minthogy ama nap az idő havazós volt és tanyát nem találtak, Temudsin a burján közé feküdt le, *Mukhuli* és *Bordsi* tisztjek pedig Temudsin fölé nemezt feszítve tartottak s virradatig álltukban lábukat sem mozdították. A hó mélysége néhány lábnyi volt. Azután a szenvedéstől megmenekülve, haza indultak. Volt egy *Szoo* nevű, igen hatalmas ijász, a kit Temudsin nagyon szeretett s a kinek ő »Mester« nevet adott. A visszatérő úton Temudsin rablókkal találkozott s midőn azok támadni akartak, két récze jött repülve. S midőn Temudsin Szoot felszólította, hogy lője le az egyiket, ez azt kérdezte, melyiket, a hímet-e vagy a nöstényt? »A hímet«, mondá Temudsin és Szoo a hímet csakugyan lelőtte. A rablók ezt látva és megijedve, így szóltak egymásnak: »ha ez ember a lövésben oly hatalmas, hogy még a repülő madár sem tud menekülni előle, hogyan menekülhet az ember?« Ezt mondva, támadás nélkül, futással menekültek. Egy nap Temudsin 30-nál több lovassal a hegyekben egy hegyi árokban járva, tisztjeihez így szólt: »ha e helyen gaz rablókra bukkannánk, mit csinálnánk?« *Mukhuli* így válaszolt: »én magam talán csak fogadhatom őket.« Nemsokára csakugyan rablók jöttek ki és nyilazásuk oly sürű volt, mint a záporosó. *Mukhuli* vette az iját és három rablót lelőtt, mire a rablófőnök azt kérdezte, ki ő? — *Mukhuli*, — válaszolá ő s leoldva lova nyergét azzal Temudsint eltakarta és megmentette. Erre a tolvajok is elmentek.

Amaz időben a néptörzsek még nem lévén lecsendesítve, *Bordsi* tiszt éjjelenként őrzérséget tartott s úgy Temudsin nyugodtan alhatott. Temudsin az ő négy tisztjét, *Mukhulit*, *Bordsit*, *Borogolt* és *Csilagon*-t becsületesnek és bátornak mondva és dicsérve, őket »a négy őszinte« névvel nevezte.

Temudsin ismét a *Miyei Licsi* (Miyer-it, Meger-it h.) törzs meghódítására indult. A harczás közben hóvihar támadván, *Temudsinnak* tisztje, *Bordsi* az ellenség közé nyomult és Temudsint kereste, de nem találta. Midőn *Bordsi* onnan a *Nukte* nevű helyre jött, látja, hogy Temudsin már visszaérkezett és a szekérben alszik. Temudsin az ő *Bordsijának* megérkeztét hallván, mondá: »Az ég nekem segítségemre volt.« Temudsin sereget gyűjtött és a *Meger-it* (Megerek) nevű törzsnek fejedelmével *Toto*-val *Monasa* hegy alatt

harczot víván, annak vagyonát, élelmét és mindenét zsákmányúl ejtette és azt a Kerediország fejedelmének, Wang Khannak adta. Attól fogva Wang Khan törzsének népe egy kissé szaporodva, *Wangkho* nevű helyen telepedett le. Wang Khán, a mint ereje növekedett, a nélkül, hogy Temudsinak mondotta volna, csupán a maga erejével a *Meger*-it néptörzset haddal támadta meg. Ez utóbbinak serege csatát veszítvén, a törzs fejedelme, Toto futással menekülve Bargöcsin nevű helyre ment. Wang Khán nagy zsákmányt kapva haza tért, de Temudsinnak semmit sem adott. Azonban Temudsin ezért szívében rosszat legkevésbé sem gondolt. Minthogy amaz időben a *Naiman* törzs fejedelme, *Bolu Ioi*(?) khan még nem hódolt vala meg Temudsinnak, ez Wang Khannal együtt meghódítására indult. S midőn a Khesingbasi nevű pusztába érkezett, a *Naiman* törzs előörsét vezető *Yedi Tobo* nevű egyén száz lovas csapattal jött Temudsin seregével szembe, de látva Temudsin seregének nagy erejét, egy magas hegy tetejére másztában *Yedi Tobo* lovának nyerge földre csuszamodván, ő a lóról leesett. Ezt látva Temudsin egyik katonája, *Yedi Tobo*t megfogta. Ezután Temudsin megint a *Naiman* törzs két vezérének, *Csioi Siweyu*(?) és *Szabarnak* csapatával találkozott, s minthogy a nap lenyugvóban volt, a támadást másnapra határozta s azzal ki-ki a táborába tért.

A Szamukho törzs fejedelme embert küldött, a ki által Wang Khannak ezt mondotta: »Én téged illetőleg olyan vagyok, mint a fehér szárnyú madárka, más pedig olyan, mint a lúd; a fehér madárka a hidegben is, melegben is éjszakra marad, de a lúd, ha hideg lett, meleg vidéket keresve, délre repül; Temudsin szívében bízni nem lehet.« Wang Khan e beszédet hallva azon éjjel a táborában nagy tüzet gyújtott és senki híre nélkül titkon a táborát felszedte és más helyen állapodott meg. Viradat után Temudsin ezt látva és gyanakodva, hogy Wang Khán szíve hamis, seregét megfordította és a *Szali* folyónál állott meg. Wang Khan is seregét vissza fordítva, a *Iúla* folyónál foglalt állást. Wang Khan fia *Ilakho* és ennek öcsese *Szao Khanbo* Temudsinnal találkozandó, elindult, s a mint ezt a *Naiman* törzs egyik vezére, *Csioi S.* meghallotta, hátulról megtámadta és Wang Khan emberei nagyobb részét elfogta. *Ilakho* futással menekült, s Wang Khánnak elmondva a dolgot, ez azonnal *Ilakho*-t és *Bulugotai*-t az ellenség üldözésére küldötte. Egyszersmind küldött embere által Temudsinnak ezt izente: »A *Naiman* törzs törvényt nem ismerve az én népem kirabolta és magával vitte; a fejedelemnek négy kitűnő vezére van, a mint mondják, rövid időre nem engedné-e át őket nekem, hogy az ellen-ségen boszút álljak?« Temudsin az eddigi haragját elnyomva, *Bordsi Mukhuli*, *Borogol* és *Csilagon* nevű négy tisztjének serget adva, elküldötte. A négy tiszt hadának megérkezése előtt *Ilakho* a *Naiman* törzsnek *Csioi S.* vezérét utolérve megtámadta, de serege

vereséget szenvedett és Bulugõtait az ellenség foglyúl ejtette. *Ilakho* a kinek lovát középtájon lötték meg, alig hogy megmenekült. Nemsokára *Bordsi*, *Mukhuli*, *Borogol* és *Csilagon* négy tisztnek csapata megerkezvén, a Naiman törzs seregét legyőzték, az elvett holmit mind visszavették s Wang Khannak visszaadták. Temudsinnak öcsese, *Khaszar* seregét gyűjtött és szintén a Naiman törzs megdúlására ment. A Naiman törzs serege a Khulaszan hegy oldalánál szembe jöve támadt, de Khaszar serge a Naimanét legyőzte s azután a törzs legtöbb családját megölte, a minnek következtében a Naiman törzs ereje lepadt.

Amaz időben a Taicsaun törzs még hatalmas volt s így Temudsin Wang Khannal a *Szali* folyónál egyesülve, Taicsaun fejedelmét *Khangkho*-t az Onon folyónál megtámadta s Khangkhó sergét legyőzvé, abból igen sokat leölt, számtalant pedig foglyul ejtett.

A *Khadadsin*, *Szadsiu*, *Doluban* (Dörbön), *Tatar* és *Khongdsila* öt törzs népe, hallva a Naiman és Taicsaun törzs seregének legyőzetését és Temudsin hatalmától egészen megijedve, nyugtalanná lett, a miért is az öt törzs népei az *Alai* nevű forrásnál összegyűltek s fehér lovat ölve, szövetséget esküdtek, hogy Temudsint és Wang Khant haddal támadják meg. A Khongdsila törzs emberei aggódva, hogy az ügy nem sikerül, alattomban embert küldöttek Temudsinhoz, s neki a dolgot tudtúl adták.

Temudsin Wang Khannal együtt a *Khotu* (Khotu) nevű tótól elindúlva s az öt törzs seregével szembe tartva *Bayiliyei* (?) vizénél találkoztak, azt megtámadták és nagyobb részét tönkre tették. Wang Khán ezután seregét elosztván, a *Lulin* (?) folyótól elindult. Az ő öcsese *Szaokhanbo* titkon *Andon*, *Aszu* és *Yankhotor*-ral tanácskozzal így szólott: »Bátyám lelkiismeretére nézve nincs törvény, a mi bátyáinkat és öcséinket legyilkolta, reánk nézve testvériség lehetséges-e?« E beszédet Andon és Aszu Wang Khannak elmondotta, mire Wang Khan az ő öcseseit, *Szaokhanbo*-t és *Yankhotor*-t megfogta s kötözve a mongol sátor elé hozta. Ott a kőtelet leoldva, Yankhotorhoz így szólott: »Midőn mi a Khia országból jöve, az úton sokáig nyomorkodtunk, az egymásnak tett esküt elfeledted-e?« Ezt mondva Yankhotor arczára pökött, az ott ülők is fölkeltek s reá pöktek. Minthogy Wang Khán öcsesét, Szaokhanbot folyvást sértegette s ez azt nem tűrhette, Yankhotorral együtt a Naiman törzshöz menekül.

Temudsin a *Csecser* hegyétől seregével fölkelve, a Tatar törzs megdúlására indult. A Tatar törzs fejedelme, *Ala Udu* seregét gyűjtött, s szembe indult és támadott, de Temudsin győzött. Ugyanakkor a *Khongdsila* törzs népe jöni akart, hogy Temudsinnak meghódoljon, de mivel Temudsin öcsese, Kaszar e szándékukat nem ismerte, kirabolta őket, a miért is a *Khongdsila* törzs megharagudott s a *Szamukho* törzshöz szegődött.

BÁLINT GÁBOR.

Irodalmi Szemle.

Concha Győző „Politiká“-ja.

(*Politika*, írta Concha Győző. Első kötet. Alkotmánytan. Budapest, az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. 1895. XII + 619 lap. Ára 6 frt.)

Nagyjelentőségű mű nemcsak a hazai tudományos irodalomban, de a politikai tudomány egyetemes irodalmában is, melyben ez idő szerint az angol, német és a francia jár elől, míg az olasz és spanyolnak általában csak kisebb értékű munkálatokat köszönhetünk. Ha pedig kiválolag a hazai irodalmat veszem, azt kell mondanom, hogy ez az első mű, mely a tudomány színvonalán állva, szerzőjének eredeti felfogásáról és mély filozófiai álláspontjáról tanúskodik. Hozzátevé ehhez még azt, hogy ama ritka művek egyikével állunk szemben, melyek nem érik be azzal, hogy a külföldi eszmeáramlatok visszatükrözését nyújtsák, hanem a hazai gondolkodás irányaira, a tudomány hazai eredményeire mindig főfigyelmet fordítanak — nagyjában körvonaloztam volna a mű jellegét.

Hogy miért nevezem a Concha könyvét az első rendszeres magyar politikai kézi-könyvnek, mely szerzőjének eredeti felfogásáról tesz tanúbizonyságot, nem szorúl hosszú indokolásra. Mert ha nem tekintem a K ar v a s s y szerény kézi-könyvét, mely még egy államvizsgálatra való készülés bármily mérsékelt igényeinek sem felelt meg már régi idő óta s veszem azt a művet összehasonlításom alapjául, mely csak legutóbb szorúlt le ama szerepéről, hogy a politikai tudomány tanait csepegtesse az azzal foglalatalkodásra utaltakra t. i. a K a u t z politikai kézi-könyvét („Országasztatá“-t, mint a hogy az első kiadásban elnevezte), a nagy és lényeges különbség szembeötlő. Mert a Kautz-féle tankönyvekben, politikai kézi könyvében épen úgy, mint közgazdasági és pénzügytani művében, megtalált ugyan az ember mindent, a mi a tudomány az időbeni álláspontjának megfelelt, már t. i. a külföldi tudományának, lévén ő a magyar gondolkodás eredményeinek meglehetősen ignorálója, de azokban ugyan egy eredeti eszmét, gondolatot bárki is hiába keresett volna. Megtanultuk az ő politikai könyvéből is szépen, hogy ez vagy amaz elmélet mellett mit szoktak felhozni, mit viszont ellene, az igazság pedig se a pro, se a contra szónoklóknál nincs, hanem az a

középen léteznek. Óriási olvasottság volt az, a mivel ő egy-egy könyvének kidolgozásához hozzáfogott; persze ahhoz, hogy a politikai tudomány egyetemes irodalmában el ne szédüljön az, a ki politikai kézikönyvet akar írni, ahhoz a gondolkodásnak magasabb filozófiai iskolázottságára, a sokféle ágazó gondolatirányok vezérszálainak magasabb egységesítését fogyanatosító képességre van szüksége múlhatatlanul.

Művének irányával szabatosan megismerttet bennünket Concha előszavában. „Munkám tárgya — mondja ő — nem az országlás művészetének, hanem a nemzetekint élő emberek együttléti és fejlődési törvényeinek tudománya.“ A politika tudománya a nemzeti létezés és átalakulás törvényeinek felderítése. A politika művészete ettől egészen különböző. Mint szerzőnk mondja: „az országlás művészetének nem is lehet tudománya, mert a tudomány az általános szükségképiségek, azaz a dolgok és viszonyok természetében rejlő törvények gondolati fölismeréséből, az országló művészet ellenben a nemzeteknek és országló férfiaknak akarátírányzó alkotásaiból áll.“ Ezért munkájának „nincs is más vonatkozása az aktuális országláshoz, mint az, hogy ennek tényeiben adatokat keres a nemzetekben végbemenő emberi élet együttléti és fejlődési törvényeinek megállapításához s a legtávolabb áll tőle a szándék, kész tanácsokkal szolgálni az országlóknak. Az államtudomány csak elvont törvényeket bír megállapítani, a melyeknek alkalmazása teszi éppen az országlás művészetét, utóbbi azonban már nem a gondolkodó, a tudás után vágyó, hanem a cselekvő ember világába esik.“ Nálunk, a hol a politizálás általános kórság, ezeknek ily precíz kifejtése mindenestre nem volt hiábavaló dolog. Sőt nem találta azt feleslegesnek az épen gyakorlati politikusainknál oly nagy tekintélyben álló német államtudós: Bluntschli sem, hat oldalon értekezvén a „Politik als Staatskunst und als Staatswissenschaft“-ról. A politika, mint tudomány, embere: az államtudós; a politika mint művészet, embere: az államférfiú. Az egyik nem a másik. A mint Funck-Brentano mondja, II. Katalin, egy koresmáros leány, első rangú államférfiúi tehetség volt, míg tudományos hírnevű miniszterek olykor sületlenségénél nem csinálnak egyebet. A tudomány célja az igazság felderítése; ezért írhatta Dahlmann a maga könyvének: Die Politik, auf den Grund und das Maass der gegebenen Zustände zurückgeführt — 1835-iki első kiadása előszavában, hogy valamennyi politikai szektának nemtetésével fog találkozni.

Nem lehet célunk az alábbiakban szerző tanításait tűzetesen elemzés alá venni, sőt még csak gondolat-, illetve tárgyalási menetét sem követhetjük, mert az sokkal tűzetesebb dolgozatot igényelne, mint a minőre a rendelkezésünkre álló tér megszabott voltánál fogva vállalkozhatunk. Meg kell azért elégednünk azzal, ha álláspontját csak némely főbb kérdésekben ismertetjük. Meglehetősen bő bevezető részleteket olvassunk az országlás és egyéb emberi életjelenségekről, az ember világá-

ról, az emberi élet alanyairól, az emberiség életéről, melyek után a társadalomban következnek. A nép szerinte „az emberinek sajátos megjelenése benső kapcsolatokkal összefűzött egyéncsoportban.“ (68. l.) A nemzet „a maga külön lényét öntudatos akaratával külsőleg valósítani tudó nép“. (71. l.) Szerzőnk eredeti álláspontjainak egyike, hogy „sem a közös vérségi kapocs, sem a nyelvegység nem lényeges a nemzeti létre. A lényeges az emberinek sajátossága, ennek értékessége, öntudata s külső ereje“, mert a nemzetek legtöbbször erős vérvegyületeken alapulnak és nyelvük egysége mellett is több népre oszolhatnak (angol, amerikai). Ellenkezőleg Bluntschli (Allg. Staatslehre 96. l.) Csak a 184. oldalon kezd szerzőnk az állammal foglalkozni. Lássuk, mit mond ő államnak? Az állam szerinte röviden „a nemzeti személyiség önmagát irányozó, országoló állapotában“ (191—192. l. bővebben a 193. l.-on). Ismerjük az állam fogalmának sokféle meghatározását. Bluntschli is azt mondja, közel állván Conchához: „Az állam bizonyos országnak politikailag szervezett népszemélyisége“ (i. m. 24. l.). De ő maga is mondja (i. m. 91. l.), mely tárgyalásából is kivehető, hogy a Volk alatt az értendő, a mit mások a Nation alatt értenek. Schwarz Gyula „Elemente der Politik“-jának (az Atheneum 1894. évi 2. számában általa adott) meghatározásában az államnak a szuverénitás, a terület, a saját szervek s a közjóra irányzás képezik az ismérveket. Funck Brentano-t az államfogalom meghatározásának tökéletlenségei annak kijelentésére kényszerítik utóbbi művében, hogy a Bodin adta 1576-beli meghatározás a legjobb mind között. (La politique, 49. l.) Ha a Concha meghatározását vizsgáljuk, látjuk, hogy ő is azok közé tartozik, kik a nemzet fogalmát lényeges jegyként veszik be az államfogalom meghatározásába. De ha Gareis-ként elfogadjuk, hogy az uralkodó meghatározások az államban: 1. népet, 2. külön területet, 3. az összakaratot és összerőt előállító s a felett uralkodó szervezetet látnak, úgy a Concha bővebb meghatározásában mindezen ismérvek szintén megtalálhatók. Mert szerinte az állam „az erkölcsi világnak az alakulata, a melyben az emberiségnek valamely, tőle sajátos tulajdonságok által különváló része bizonyos földterületen személyiséggé emelkedve az ember eszméjét különös alakban, saját öntudatos akaratával és külső hatalmával valósítja meg, az egyes emberi célok, illetve közületek összhangzó irányzása által.“

Az, a mit A nemzet szuverénitása című fejezetben (216. s köv. l.) különösen pedig A személyiség működésében (220. l.) olvasunk, az idevágó irodalom egyetemes felölelésével rendkívüli államtudományi éllel és szabotossággal van előadva. Nem szükség nyilatkoznunk a szuverénitástról és az államhatalmakról szóló részekben szerző által a tudomány teljes apparátusával kifejtettekről (242—272. l.), miután itt bővített alakban kapjuk azon eredeti fejtegetéseket, melyeket jó részben Az állam hatalmak megszólá-

sának elvei című értekezésében találkoztunk. Az államhatalmak egymáshoz való viszonyát tárgyzó szakasz (283. l.) után a tan történetének jegyzetszerű bírálatos előadása egyike a mű legkiemelkedőbb részeinek, melyhez a szuverénitás önkorlátozásáról szóló szakaszt (316. l.) kísérő jegyzetnek főleg az egyház és állam közti viszonyt tárgyzó része méltóan csatlakozik.

Tüzetesen értekezik az államformákról is (347—396. l.), a mint az államtudományi irodalomban folyton új és új elméleteket szülő, nagyfontosságú tárgy azt meg is érdemli. Concha nem áll elő valami saját külön államformaelmélettel (ámbar ez ma már sokkal kisebb kaliberű államtudományi írónknál is bevett szokás), hanem alapjában az arisztotelesi felosztásra helyezkedik. Igen, mert ő az alkotmányra, illetve a kormányzás módjára (forma regiminis) vonatkozó osztályozási alapokat nem vegyíti illetéktelenül az államok formáira vonatkozó meghatározásokba. Sajátképeni államformák azok, melyeknek czélja az általános jó megvalósítása, vagyis a melyeket Aristoteles tiszta államformának nevez; sajátlan értelemben vettek pedig a nem az általános jó megvalósításából, hanem egyéni vagy osztályérdekekből kiindulók, vagyis az Aristoteles elfajult államformái — *παρεκβάσεις*. E főfelosztáson belül a további osztályozásra az a szempont nyújt alapot, vajjon a szuverénitás külön, felelőtlen lényként jelenhet-e, vagy számos, csak egyetemességükben szuverén lényekben van-e. Innen a monarchia és a köztársaság, mely vagy arisztokrácia, vagy demokrácia. Az e tan történetére vonatkozó jegyzetekben ismét tökéletes képét nyerjük az e téren felmerült összes számbavehető elméleteknek, mélyreható kritikával, éles tiszta látással a teóriák nagy tömkelegében. A képviselőtről (437—457. l.), a fejedelmi hatalomról és funkzióról (521—550. l.) és parlamenti kormányzatról (571—580. l.), továbbá az államok egymáshoz való viszonyáról (580—610. l.) szóló részekre hívjuk még fel a figyelmet, mint a legkiemelkedőbbekre.

Tárgyalási módját a szerző maga is „elvonó, boncoló“-nak jelzi, „erős értelmi elvonással“ kapcsolatosnak, miután a feladat az, „hogy az állami élet jelenségeit legegyszerűbb elemekre vezessük vissza.“ Bajos is hasonló tárgyról valami könnyed olvasmányú értekezéseket írni, de hiszen a nehezebb olvasmány még nem homályosság, bizonytalanság és elmosódás. A mint hogy szerzőnk se lesz soha homályos, vagy épen kétes értelmű. És a mit különös érényként kívánunk hangsúlyozni ismét, az a magyar gondolkodás irányzatainak folytonos szemmel tartása, a mivel Concha nálunk vajmi sokaknak követendő példát mutatott.

Szóval a külföldi eszmeáramlatok eddig szokásos visszaadásának igényén messze túlmenőleg olyan magas nivójú, eredeti és magyar tudományos mű a Conchá-é, mely arra van hivatva, hogy belőle a politikával úgy tudományosan, mint gyakorlatilag foglalkozó, valamint a publicista egyaránt sokat és értékest merítsen.

Krones újabb tanulmányai.

(1. *Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn. Bécs. 1893., 8r. 78 l.* — 2. *Zur Geschichte Ungarns, 1671—1683. U. o. 1894., 8r. 107 l.* — 3. *Beiträge zur Städte- und Rechtsgeschichte Oberungarns. U. o. 1894., 8r. 66 lap.*)

Marchlandi Dr. Krones Ferencz, (szül. Ungarisch-Ostrauban, Morvaországban, 1835. nov. 19.), huszonegy éves korában már Ausztria történetének tanára lett a kasai jogakadémián, honnan a rövidletű magyar világ következtében 1862. a gráci gymnasiumhoz ment át s még azon évben magán-, 1865. pedig ny. rendes tanára lett a gráci egyetemnek, melynek azóta, harmincz éven át, dísze. Több munkái: (*Umrisse des Geschichtslebens der deutsch-österr. Ländergruppe vom X. bis XVI. Jahrh., — Die österr., böhm. und ungar. Länder 1437—1526. — Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. — Handbuch der Gesch. Österreichs, öt kötetben. — Grundriss der österr. Gesch. — Die Freien von Saneck. — Gesch. der Universität in Graz. — Die deutsche Besiedlung der östl. Alpenländer. — Tyrol und Erzherzog Johann stb.*) sok becses adalékot tartalmaznak hazánk történetéhez is. A Rákóczi-korszakról írt tanulmánya miatt Thaly, Mária Teréziájáért pedig Wlassics, most Magyarország közoktatásügyi minisztere, még erősen megtámadta. „Látjuk — szól ez utóbbi a Századokban (1871. 204.), hogy e mű szerzője legelőször is magyar-gyűlölő, azután centralista és csak legutoljára történész.“ Annyi azonban bizonyos, hogy munkáival mindannyiszor foglalkozott a magyar történettudomány s hogy Ausztriáról írt története nemcsak a lovagi rangot hozta meg neki, hanem, elég későn ugyan (1892. május 5.) a magyar akadémia külső tagságát is. „Örömmel látom — írta volt hozzám és pedig magyarul 1879. május 4., midőn ezt a főművét Moller Külföldjében ösmertetem, — hogy munkámat Lajtán túl is úgy ítélik meg, a mint szerzője óhajtja, hogy benne történelmi igazságra vágyó törekvést látnak, melyben ha néha hibázik is, lelkiismerete ellenére sohasem téved és sohasem pártoskodik.“

Most, midőn gráci tanárkodásának harminczadik évét betölti, Kronesnek a magyar történetírók is meleg elismeréseket küldhetik. Míg korábban kétségtelenül volt benne irányzatosság, munkásságának második felében egyre nyert higgadságban; az az érdeme pedig minden körülmény közt megmarad, hogy igen sok adattal gazdagította hazánk történetét. Így a fent megnevezett három értekezésben is, melyeket voltaképen az Archiv für österr. Geschichtéből nyomtatott le.

Az első kettő szorosan egybefügg egymással. Az első a jezsuitarend magyarországi történetéhez szolgáltat adalékokat és pedig a lincai békétől a Wesselényi-féle összeesküvésig (1645—1671.) terjedő időkből. Ezt főképen az osztrák jezsuitatartomány kéziratos évi jelentései alapján tette. Az ezen tárgyról szóló irodalom legbecsesebb adalékai

közé tartozik s különösen értékesek a rend működésének általános feltűntetése után a jezsuiták 14 collegiumáról, residentiájáról és missiójáról szóló kis monographiák s az okleveles toldalékok. A második füzet ennek mintegy folytatása, a mennyiben Magyarország 1671—83. évi történetéhez a jezsuita-rend tevékenységére való különös tekintettel szolgáltat adalékokat; tehát épen ahoz a korhoz, melyben a bécsi kormány politikailag s egyháziilag egyaránt újra akarta szervezni az országot. A recatholisationak ezen kísérleteit is főképp a rend kéziratai alapján ösmerteti, de kellően tájékoztatva van a tárgy magyar irodalmában is. Elkerülte azonban figyelmét Paulernek Wesselényiről, Angyalnak Thökölyről és Toldy Istvánnak a jezsuitákról írt (történeti tekintetben különben elég jelentéktelen) munkája. Ez alkalommal is 17 vidéken vázolja a jezsuiták működését.

A harmadik füzet Felső-Magyarország városi és jogtörténetéhez szolgáltat adalékokat és pedig jobbadán a kassai és kis-szebeni levéltárakból. A közlés tárgyai Giskra, a kassai czéhek, a II. Ulászló és Albert közt való viszályok, Kis-Szeben XIV—XVIII. századbeli történetei s egy 1559-ből való kézirat után a szepesi jog fiatalabb typusa s a szász tartományi jog, Raimundi bírónak kézirata nyomán pedig a szabad kir. s különösen a nyugati magyar bányavárosok joga.

Óhajtjuk, hogy a jubiláns szerző még sok becses adattal gazdagítsa a történetet, melynek művelése közben mindig kiváló figyelemmel viseltetik hazánk múltja iránt.

M. S.

Vaihinger Kant kommentárja.

Kant kritikai főművének, a tiszta ész bírálatának megjelenése 100 éves fordulója alkalmából adta ki 1881-ben Vaihinger strassburgi, jelenleg hallei egyetemi tanár a maga kommentárját, a melyből 10 évi szorgalomnak érett gyümölcszeként, nemrég a 2-ik kötet is megjelent. Szerző vállalatánál alapúl azok a magyarázatok szolgáltak, a melyekkel p. o. egy Bonitz Aristoteles metaphysikáját, vagy Waitz annak Organonját tette vizsgálatainak a tárgyává. E tekintetben Vaihinger különösen Zeller philologiai-történeti módszerét követte Kant főművének kommentálásában.

Hogy Kant bölcelete iránt még ma is oly élénk az érdeklődés, sőt a „Kant-mozgalom“ a német tudósok körében még ma is hódít, azt természetesen találjuk az újabb philosophia e reformátoránál, ki a tudományosság igaz öreként jelentékeny befolyást gyakorolt az emberi művelődés összes ágaira. Behatoltak Kant kritikai főművének alap gondolatai egész gondolatvilágunkba s alkotó elemeivé váltak a mi műveltségünknek.

És hogy hatásuk még ma sem vált történetivé, abban igazat adott nekik napjaink philosophiája is, a melyben tudvalevőleg Fischer

Kunó újabb bölcsellettörténeti nagy műve ragyogó előadásának befolyása alatt gazdag „Kant-irodalom“ és Vaihingerrel az élén u. n. „Kant-philologia“ keletkezett. Mert hiszen Kant az a philosophus, ki nemcsak kész gondolatokat nyújt nekünk, hanem még inkább önálló gondolkozásra készit bennünket a philosophia összes ágaiban.

Mélyreható philosophiai tudással és rendszerező talentummal teszi ismeretelméleti főművében kritikai vizsgálódásainak tárgyává az emberi ismeret eredetét, terjedelmét és határát, vagyis azt a kérdést, miképen gyarapítsuk tudásunkat apriori, azaz az egyetemesség és szükségképeniség jellegét magán viselő ismeretekkel a feltételes érvényű tapasztalati ismerettel szemben. Alaposan vizsgálja meg a philosophia s a matematika módszeres alakkülönbségét s az érzékiség s az értelem képességének megkülönböztetésével az eddigi metaphysikával szemben egészen új ismeretelméleti alapot teremtet az újabb philosophia számára. S míg főművének első, vagyis positiv részében az érzékiség megismerhetésének, addig a 2-ik, vagyis negativ részben az érzékfelettség megismerhetetlenségének a metaphysikáját tanította, mi által alapot nyert a morálphilosophiára, mely a szabadság tanával, s a kritikai aesthetikára és theologiára, mely a fejlődés tanával foglalkozik behatóan. E tekintetben Fischer Kunó összefüggő tárgyalása nagy bölcsellettörténeti műve 4-ik kötetében páratlanul áll az újabb philosophiai irodalomban.

Mondottuk, hogy Vaihinger kommentárja a Zeller által hangsúlyozott philologiai-történeti módszert követi. A hermenentika s a történettudomány tisztán tudományos és módszeres alapelveivel lát Kant művének magyarázatához, mi mellett a részletkérdéseknél is meglehetősen összefüggő előadásra törekedett. Szerző szakismerete bámúlato, odaadó tárgyszeretete követésre méltó. Nincs Kant bölcseletének az az ága, vagy a Kant irodalomnak az a terméke, a melyet Vaihinger át ne tanulmányozott s fel ne dolgozott volna. Az egésznek áttekintő rajza s a részleteknek alapos megvizsgálása és megegyező megvilágítása jótékonyan hat az olvasóra. Bizonyára nem ártott volna, ha Alexander Bernáték bevárják Vaihinger Kant-kommentárja 2-ik kötetének a megjelenését, mely lényegesen megkönnyítette volna „A tiszta ész bírálatának“ fordítása terén nehéz feladatukat a philosophiai alapfogalmak meghatározásában és kifejtésében.

Ha Vaihinger művének 1881. megjelent 1. kötete az általános bevezető gondolatok mellett kitűnő tájékoztatónak bizonyult Kant műve címének, ajánlásának s az első és második kiadás különbségeinek közelebbi meghatározásában és kifejezésében, úgy szerző kommentárjának 1892. megjelent 2-ik kötetét Kant kritikai főműve ama részének szenteli, a melyet a königsbergi bölcselő „transzcendentális aesthetikának“ nevezett, s a mely a 2-ik kiadásban többet mint 40 lapot foglal magában. Itt ismerteti és magyarázza szerző Kant alapvető defínióit, az ú. n. affizáló tárgyak alapproblemáját. Kant praemissáit, s

azt a sokat tárgyalt kérdést, hogy milyen viszonyban van nála az apriorinak fogalma a velünk születettel? Majd áttér szerző a térről szóló tanak s közelebről a tér argumentumainak ismertetésére, kimutatván, hogy azok részint apriori, részint pedig intuitív jellegűek; bemutatja Kant főművének s a megfelelő helyeken a Prolegomenáknak meghatározásait a tiszta és alkalmazott matematika összezavarása tekintetében, s ugyancsak e kérdésekkel összefüggőleg Trendelenburg és Fischer Kunó irodalmi vitáját s a Kant-féle érvelésnek egész logikai tanépületét. Végül bírálja Kant metaphysikai és transcendentális vizsgálódásait az idő fogalmáról, az azokból folyó következtetéseket, az idő valóságáról szóló meghatározásokat s általában a Kant-féle magyarázati jegyzeteket a transcendentális aesthetikához. Egy függelékben ismerteti Vaihinger a Kant-féle Prolegomenáknak fejtegetéseit a hasonló és azonos dolgok különbségeiről, a melyeket Kant „Paradoxon der symmetrischen Gegenstände“ cz. alatt tárgyal, s kitűnő tájékoztatóul összeállítja a transcendentális aesthetika speciálirodalmát alaposan és kimerítően az egésznél s a részlet-kérdéseknél egyaránt.

Vaihinger nagy szolgálatot tett az újabb philos. irodalomnak a Kant főművéről szóló exegétikai kézikönyvének a közrebocsátásával. Kitűnő és kimerítő tájékoztató az Kant főművéhez, a melyet ma már, Kant philosophiája további kifejlődése stádiumában, nem nélkülözhetünk, ha azt behatóbban tanulmányozzuk. Bizonyára kívánatos volna, ha Vaihinger Kant főművének további részeinél is mielőbb folytatná és be is fejezné a maga derék exegétikai kézikönyvét. A mű Berlin, Lipcse és Stuttgartban jelent meg, s 18 márkáért kapható. Ezzel az újabb és legújabb Kant-irodalom hatalmas támaszt nyert a további fejlődésre, s korántsem áll az, mit némely ellenfelei Németországban hirdetnek, mintha újabban e téren bizonyos pangás állott volna be. Úgy tudjuk, hogy épen Kant ismeretelmélete az, mely újabban, p. o. Ritschl és Lipsius hittani rendszereiben, a theológiában is hódított.

Eperjes.

Dr. SZLÁVIK MÁTYÁS.

K ü l ö n f é l é k .

Cantu Caesar.

(1807. decz. 8.—1895. márcz. 11.)

Nem haladhatunk el közönyösen azon sír előtt, melybe Milanóban Olaszország népe nemrég helyezte Cantu Caesart. Nyolczvannolcz esztendő volt; csak kevéssel fiatalabb, mint kortársa, Ranke, ki megelőzte a halálban s vele a halhatatlanságban. Európának most már nincs hozzájuk fogható történetírója, ki annyira jártas volna az emberiség múltjának minden ága-bogában. A tudósok mindjebban elte-

metkeznek egy-egy, aggodalmas pontossággal szűk határok közé szorított szak művelésébe s irtóznak az olyan nagy alkotásoktól, a mik egyetemes tudást, százféle népnek ezer története ösmeretét, vagy legalább kutatását követelik. Európa mostan folyó legtekintélyesebb egyetemes történelmi munkája, Lavisse-Rimbaud Histoire Universelle-je köré olyan írók sorakoznak, kik a munkafelosztás elvét követik. A legszigorúbban következetes szerkesztés sem segíthet azon a bajon, hogy az ekkép készült művekben egyik korról, egyik csoportról a másikra átmenve, bizonyos zökkenések támadnak s hogy az események rajzában mégis csak a munkatársak egyénisége szerint váltakozik a fölfogás, vagy legalább az árnyalás.

A fölfogásnak, iránynak egysége kétségkívül megvan Cantu Caesar főmunkájában, a magyar fordításban tizenhat nagy kötetet tevő világtörténetben. A legtöbb gáncs azonban épen e fölfogást éri. Erősen katholikusnak és felekezetiesnek találják. Ez az ítélet mélyen bántotta Cantut. Erejét meghaladó bátorságnak nevezte azt a vállalkozását, a hogy a világtörténetet elmondani merte; de fennhájázó frivolitásnak azt, hogy ezért saját hazájában mellőzték, kinevették; megfizetett alávalóságnak s rosszlelkűségnek, a hogy „a gáncsok minden piszkos nemével“ ügykeztek őt akadályozni. Büszkén emlegette, hogy ő az igaz és állandó szabadság mellett küzd mindenkivel szemben s nem kapatják el a tepsok, nem csüggesztik az üldözések; mert bízik a jókban, a kik éreznek, a becsületesekben, a kik gondolkoznak. Hitte, hogy jót tesz vele, ha helyreigazít néhány helytelen ítéletet, fölébreszt néhány nemes és jóindulatot, előkészít néhány ifjú lelket a szabadság korszakára s táplálja a jobb jövőbe vetett hitet.

„Mi — úgymond — kik a néphez tartozunk, apáinkra ösmervén Róma rabjaiban s a középkor szolgáljaiban, mi részt vettünk azoknak nem ösmert szenvedéseiben, felfogtuk azokat az előnyöket, mikkel a kereszténység járt, a szeretetnek, a tudománynak, a munkásságnak ez az új köteleke; ily válságos korszakban hányatva, midőn kételkedés és vita tárgya minden, jobban fogtuk föl a középkort, ezt a szervezett korszakot, melyben vallás volt a költészet s egyetlen érzelem vezette az összes nemzeteket.“ Az emberi szellem legnagyobb forradalmának nevezte a középkort, mely korunknak költészetet, művészetet és szabadságot adott; hiszen korunk legnemesebb, legeredetibb műveit a középkor adta, az sugalta! De nem akart dicsbeszédet tartani a középkorról, roskadozó födele alatt nem akart tanyát ütni, intézményeit nem kívánta föléleszteni; beérte vele, hogy elfogulatlanabbúl vizsgálva, a mi tanulságos benne, módot nyújtson az egyszerűen megvetett idők igazságos megítélésére.

Nem pusztá szó nála, hogy az igazság hirdetésében és nemes érzelmek támasztásában kereste a történelem föladatát; s ha ez a kettős feladat annak megösmérésére juttatta őt, hogy az újkor tár-

sadalma szabadabb az ókorénál s hogy az emberiség halad, örvendően halad s mindegyre fejlődik, valóban alig érthetni, miért akarják Cantut úgy feltűntetni, mint a ki „hogy ne lássa az igazat, mert fáj a lelkének, fekete prizmákon keresztül nézte a múltak világát, s nagy szürkeséget akart vetni az emberiség historiájára! Mert nem óhajtotta vissza az ókor feldícsért szolgaságát, a középkor hath. szervezetét, a községek viharos szabadságát, XIV. Lajos vakító kényuraságát, vagy az encyclopaedisták századát? De nem mondotta-e ki, hogy „mi jobbak vagyunk atyáinknál?“ Nem fejezte e ki reményét, hogy „fiaink kikerülnek azokat a hibákat és nevetségességeket, miket önmagunkon fölismerünk?“ Nem ítélte-e el önmaga azokat, kik mindent fekete színben festenek le s nem jelentette-e ki, hogy igenis hisz a szép példák gyümölcstöző erejében?

Mintha csak saját bírálóra gondolt volna Cantu, mikor úttal réá, milyen nagy a különbség valamely mű átlapozása és áttanulmányozása közt. Annak — szölt, — ki örökösen az igazság fürkészésében fáradozott, bizonyára Harduin atya felkiáltása jön ajkaira: „Mit? Hát azért kelek én mindig hajnal előtt, hogy úgy gondolkozzam, mint mások?!“ Nem becsülte az olyan népszerűséget, mely onnan eredt, hogy valaki saját meggyőződése ellen írt a tömeg szája íze szerént; de ha kevés türelmet várhatott is saját személye iránt, annál nagyobb mértékben ügyekezett azt gyakorolni másokkal szemben. Ennyit talán ő is megérdemelne bírálói részéről. Megérdemelné, hogy vallásosságát ne vegyék ultramontanizmusnak, midőn kevés történetíró ostromozta erősebben a pápák és a papok hibáit; megérdemelné, hogy ne tekintsek reactionariusnak azt a férfit, ki csak a vértől irtózott, nem a szabadságtól s ki ehhez való szeretete miatt egy esztendeig sínlődött az osztrákok börtönében. Hibának tartotta, tehát került is a történelemben úgy a lelkesedést, mint a félelmet; de nincs az emberiségnek egyetlen ténye sem, miről közönnnyel írt volna; mert a tények igazságos megítélésében s részreahajlatlan előadásában épen a zsarnoki szellem ellen tört, szólásszabadság nélkül nem képzelhetvén független és tanúlságos történetírást. Nem akart sem szárazon tudományos, sem ideolog lenni; nyíltan, őszintén adta elő, a mit minden részletre kiható tanulmányainak alapján igazság gyanánt ösmert fel. Ép úgy óvakodott tehát az elfogultságtól, mint a nagymondásoktól. S van-e mégis író, kit elfogultságról inkább vádolnának, mint Cantut? Rossz híret főkép a németek költötték, kiknek bölcsesleti rendszereit homályosaknak tartotta s jobban szerette nemzetének világos, józan gondolkodásmódját, mely már egymaga is ellentétbe juttathatta a német történetírók iskolájának felfogásával. Valóban rosszul olvasták könyvét azok, kik benne a legridegebb klerikálizmust, a kolostor fanatizmusát találták. Kétségtelen, hogy az, a ki rendkívüli tárgyösmerettel megírt könyve után ír könyvet, vagy tart előadást, elkerülheti azokat a hibákat, a

miktől ő maga nem óvakodhatott eléggé. De a múltat megismertetve s a jövőt sejtetve, már félszázad előtt így is olyan művel gazdagította hazáját, a mire, úgy látszik, szüksége volt francziának, angolnak, németnek, magyarnak is, mert mindezeknek nyelvére lefordították. Csak arra vágyott, a mi a Columbust megelőző ismeretlen útasok része lett: a kik elvesztek ugyan merész kísérleteik közt s elfeledték még nevüket is; a kik azonban megösmertettek néhány szigetet és partot s ezzel merészebb vállalatokra ösztönözték utódaikat. „Ha kifáradva, de ki nem merülve, megveretve, de meg nem semmisítve, talán hajótörést szenvedve, de legalább megmentve a meggyőződés kincseit, ottan a távozós parton az igazat, szépét és jót dicsőíthetném; óh, — kiáltott föl félszázada már Cantu — akkor nem követelném én az olvasóktól, hogy tapsviharokkal üdvözöljenek, csupán csak azt, hogy szeressenek. Ha pedig a jóakaratnak az állhatatosság pálmája jutna jutalmúl, menyire örvendének, hogy abból koszorút fonhatok hazám számára!”

A koszorút, melyet valóban megfonhatott, hazája most már az ő sírjára tette le. Önmagát dicsőítette meg, midőn tisztelni tudta a saját útjain járó nagy történetíróban a meggyőződés erejét s a lélek függetlenségét. S magyarra akármilyen gyarlón van is lefordítva főműve, a *Storia universale*, magyar nyelven az ma a legbővebb és legnagyobb szabású egyetemes történelem, melyből megindulása, negyven év óta nálunk is százan és százan nyertek ösmeretet, útmutatást és okulást. S olyanok irodalmunk viszonyai, hogy egyhamar alig is lehet lemondanunk Cantu nagy művéről; pedig a magyar kiadásnak nemcsak az az óriási hátránya, hogy döcögős nyelvezete és rossz magyarsága miatt még csak sejteni sem lehet, mily szép az eredeti, — hanem az is, hogy állandóan azt a színvonalat mutatja, melyen a tudás félszáz esztendő előtt állott. Maga a nagynevű szerző azonban mindhalálig javítottat főművén, mely az eredetiben nyolcz kiadást ért; és számbavette azokat a helyreigazításokat is, a miket a magyarok történetéről magyar kézből kapott. Közél negyven év óta volt tagja a magyar akadémiának; s ha a magyar irodalom csak egyetemes történelméről vett is tudomást és csupán ennek alapján alkotott ítéletet a szerzőről: benne, ki szeretetével az egész világot keblére ölelni vágyott, a magyar tudomány szintén halottat gyászol.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

Viták a magyar nemzet eredete kérdésében.

Az *Ethnographia* II. füzetében Dr. Munkácsi Bernát „A magyar nemzet törökségéhez“ cz. a. folytatja azt a polemiát, melyet Marczali Henriknek „A magyar nemzet történetében“ kifejtett elméletével szemben a magyar nemzet török eredetűsége ellen az *Ethnographia* I. füzetében megkezdett s melyre Marczali a Bp. Szemle márcz. füzetében megfelelt. Vitájába belevonja az „Erdélyi Múzeum“-ot is, a miért ez „mint valami becses tudományos vívmányt első helyen

ritkított sorú nagy betűkkel közli Bálint Gábornak a kolozsvári tud. egyetem magyar (altaji) összehasonlító nyelvészeti tanárának "értekezését a mongol császárságról, a melyben Bálint Gábor a magyar nemzetnek úgy finn-ugor, mint török-tatár eredete elméletével szemben, a magyar nemzetet a turáni nyelvű népcsalád egyik önálló ágának állítja. „Ilyen nézetek elősegítéseért esik sulyos beszámítás alá Marczali tudományos vétsége“ — írja jeles nyelvészünk Munkácsi Marczali megfelel magáért, Bálint Gábor (a ki Marczali elméletét talán nem is olvasta) szintén elvállalja a felelősséget már régebben is hirdetett elméleteért; mi a „ritkított sorú nagybetűkre“ azt felelhetjük, hogy az „Erdélyi Múzeum“ minden értekezése hasonló nagy betűkkel van szedve, s legalább első cikke mindig ritkítva van (sajnáljuk, hogy az Etnographia érdemes szerkesztője — kivel csereviszonyban állunk — ezt csak most fedezte fel s ebből oly messze menő téves következtetést von). Hogy első cikknek miért adtuk: azt is könnyű volna eltalálni. Azért, a miért ő is első cikknek adta saját dolgozatát és pedig szintén ritkított betűkkel arról, hogy „Török eredetű-e a magyar nemzet?“ (az Etnographia I. füzetében) és pedig teljes joggal, mert nemzetünk eredetének kérdése elsőrangú tudományos kérdés. Szívesen adjuk „első helyen ritkított sorú nagy betűkkel“ a Munkácsi Bernát jeles nevű nyelvtudósunk cikkét is, melyben Bálint Gáborral szemben a magyar nemzet finn-ugor származását bizonyítandja, mert a mi folyóiratunk szívesen nyit tért mindenféle tudományos elméletnek, nem vagyunk semmiféle tud. klikknek az organuma. A cikkek belső értékeért pedig, mint az a tudományos irodalom terén elfogadott általános elv, nem a folyóirat, de az író felelős.

Bálint Gábort, a kolozsvári egyetemen az összehasonlító magyar (turáni) nyelvészet tanárát, a ki csaknem 23 évet töltött a kelet különféle országaiban s több keleti nyelvet tud, gróf Zichy Jenő hosszú levélben, melegen üdvözölte az „Erdélyi Múzeum“ márcz. füzetében „A mongol császárság“-ról megkezdett tanulmánya megjelenése alkalmából és felszólította, hogy vegyen részt e hó végén megkezdendő keleti tanulmányútjában Bálint Gábor, ha sikerül legyőznie az akadályokat, tényleg részt is fog venni a nagyérdékű utazásban.

A magyarok őshazájáról gróf Zichy Jenő márcz. 31-én érdekes felolvasást tartott a bp. országos casinóban, a melynek főeredménye (a finn-ugor származtatás elméletével szemben) abban áll, hogy a magyar faj egy alaptörzs, egy eredeti faj, mely a Kaukázustól északra a Maeotis tava, illetőleg a Fekete tenger és a Kaspai tó, a Don és a Volga folyó közti területen élt századokon át, onnan leterjedt az orosz Arménia déli részéig és gyakran haddal támadta meg és dominálta a velők határos persákat, s Babylon vidékét. Zichy Jenő gr. kutatásaiban s a történeti adatok egybevetésével arra a meggyőződségre jutott, hogy a magyar törzs 40-től (Kr. e) a történelmileg ismert ki-

rajzásokig mindig e területen volt elterjedve s hogy ezen a helyen közel ezer esztendeig tartózkodtak s midőn innen megindultak, akár a túlszaporodás, akár más törzsek nyomása következtében, egyrésztük a Volgánál elvált és északra indult. Ez lehet (gr. Zichy szerint) az alapja annak, hogy ma azt hiszik, hogy az Ural felől jöttek a magyarok. Ezek az elvált magyar törzsek lehettek a finnek, morvinek, vogulok és más törzsek ősei, a kiknek legendái, dalai, történeti emlékei déli éghajlatra emlékeztetnek. A különféle történeti feljegyzések adatainak egybevetése után gr. Zichy Jenő arra az eredményre jutott, hogy a hunok és avarok egy és ugyanazon nemzet két különböző ágát képezik és hogy a hunok és magyarok egyidejű, egyhelyű és emekettős oknál fogva egynyelvű és nemzetiségű kaukázusi leszármazású népek valának. Ennek az elméletnek a helyszínén való tovább tanulmányozására rendezi gr. Zichy Jenő tervezett útját.

Gróf Zichy Jenő expedíciójának útiránya ez lesz: Budapestről Odessa, onnan a Krim félszigeten át Kercsre, a hol ő már egyszer járt évekkel ezelőtt. Onnét Tamán, a Kuban folyó mellett Jekaterinograd. Innen lejjebb, a Kuma folyó vidékére, Piätigorsk és Georgijewsk városába, a honnan kirándulást tesznek a régi Magyar város romjaihoz. Visszatérve Georgijewskbe, innen Naltsik és Wladikawkas lesz az új állomás, már a Kaukázus lábánál, a Terek tartományban, a hol a dagurokat fogják tanulmányozni. Innen a Kaspi tengerparti Dagestan tartományba mennek át, Bottlik városán át, a Kaspi tengerparti Derbentbe. Innen ismét visszatérnek Wladikawkasba s a Kaukázus főgerinczén a Darjeli hágón átkelve, leereszkednek Tiflis-be. Innen kirándulásokat tesznek Gori városba és vidékére, a Zichi törzshöz (Uplis Zichi) és Ackhalsich városába. Onnan lemennek a török birodalom ázsiai határszéléhez Kars városába, s kelet felé tovább Erivan-ba (régente E van.) Innen Etsmiadsin híres örmény kolostorban fogják átkutatni a régi kéziratokat. Erivanból aztán a nagy Gokstatavat útba ejtve térnek vissza Tiflis-be s innen a régi Georgián, a grúzok földjén keresztül délkelet felé, a Kaukázus déli lába aljában mennek ismét a Kaspi-tenger nyugati partjára Baku-ba. Útközben több helyen kurgan ásátásokat fognak végezni s régi feliratok után kutatni s az Ossete, Lesgh, Aran, Cserkesz, Kabar stb. törzseket tanulmányozni. Az addig terjedő tanulmány-utat négy hónapra tervezi Zichy gróf. Az út folytatásaként Bakuból a Kaspi tengeren átkelve, Usuada felé veszi útját Khiva, Bokhara, Samarkand felé.

Fenichel Samuról a „Természettudományi Közlöny“ m. havi (307.) füzetében Herman Ottó, Madarász Gyula és volt tanára, a veterán Herepei Károly rendkívül elismerő, megható hangon írnak és hét csinos rajzban az általa gyűjtött ritka, illetve ismeretlen madarak is be vannak mutatva, köztük a nevével elnevezett „Arses

Fenicheli“ is. Fenichelre és útjára először Veress Endre hívta fel az érdeklődők figyelmét, midőn hozzá intézett ausztráliai levelei közérdekű részeit (még életében) a „Vasárnapi Ujság“ 1892. évf. 4., 31. és 1893. évf. 5. számában közölte.

Az új országház szobor-díszítései a következők lesznek: Az északi és déli kocsi-megállónál a honfoglalást és a honalapítást jelképező allegorikus csoportokat helyezik el. Az északi kocsi-megállónál a hét vezér szobra. A dunai homlokzaton a déli kocsi-megállóig a vezérek és királyok, Árpádtól V. Ferdinándig; a déli kocsi-megállónál József főherceg, Illésházy és Esterházy nádorok és Verbőczy; a képviselőház üléstermeinek város felőli oldalán Teleki Mihály és Fráter György erdélyi államférfiak, a város felőli nagy szökellék déli homlokzatán Rákóczy György, Bocskay István, Bethlen Gábor, Báthory István és Apaffy Mihály erdélyi fejedelmek, ugyanott a főhomlokzaton Mátyás és Nagy Lajos királyok és az északi oldalon Losonczy István, Dobó István, Jurisics Miklós, Erdődy Tamás horvát bán, Zrinyi Miklós hadvezér; és végül a főrendiház város felőli oldalán a költő Zrinyi Miklós és II. Rákóczi Ferencz szobrai nyernek elhelyezést. Hogy a nemzeti multnak eme Pantheonja mellett a jelen is kifejező módon legyen kifejezve, az új országházban a díszlépcső felső végénél, a kupolaterem és a lépcső közötti csarnokban el fog helyezettetni I. Ferencz József király és Erzsébet királyné szoborcsoportozata, a melyre beérkező pályázómintákat úgynevezett faragó mintanagyságban ki fogják állítani az ezredévi kiállításon.

A milleniumi történet (melyet az Athenaeum ad ki s Szilágyi Sándor szerkeszt) 14—18. füzetében Kuzsinszky Bálint folytatja érdekes tanulmányát Magyarországnak a római uralom alatti történetéről a második, harmadik és negyedik században. Kuzsinszky Bálint jórészt ismeretlen adatok alapján dolgozik s különösen a római provinciák kormányzását és a hadi viszonyokat oly kimerítően tárgyalja, hogy dolgozata ebben a tekintetben valóságos forrásmunka lesz. Ebből a tanulmányból látjuk azt is, hogy nemzeti múzeumunk mily gazdag tárháza a római jog és közigazgatás, valamint a római kultúra történetének. Eltekintve a római érmektől és ércpénzektől, melyeket itt hazánk földén oly bőséges mennyiségben találnak és a nemzeti múzeumban őriznek, a magyarországi gazdag római leletek pompás szövegeképben vannak bemutatva. A 14. füzet műmelléklete Szent-István ereklyetartó mellszobra és Trajanus császár képe (dombormű.) Ezen kívül is számos csoportkép és arckép van Trajanus oszlopáról: így Trajan oszlopának világhírű csoportozata, a „Dák követek kegyelmet kérnek Trajanustól“ a tizenötödik füzethez műmellékletképpen van csatolva. Ezt a füzetet rendkívüli érdekessé teszi a becses erdélyi leletek sorában közölt viaszos tábla, a verespataki Szent-Katalin tárnából, mely szintén a nemzeti múzeum egyik legdrágább kincse.

Ez az európai hírű „Kr. u. 162. évi október 20-án kelt adósságlevél“, mely a római jognak egyik tekintélyes forrásadata. A 15-ik füzetnek kiváló becsű műmelléklete még a bécsi képes krónikának 41. lapja színes hasonmásban, melynek czímképe Szent-István hadjáratát mutatja be Keán ellen. Szövegolvasás és fordítás is van csatolva a ritka szép kiviteli hasonmáshoz. A 16-ik füzet műmelléklete „Magyarország térképe a római uralom idejében,“ „Trajanus oszlopa Rómában“, pompás fénynyomatban. Nagyon érdekes, a 17. és 18. füzet melléklete az erdélyi Sarmizegetuza helyén (Várhelyen) talált két római mozaikkép, mely eddig a magyar munkákból hiányzott. Gazdagon vannak díszítve a szöveg közé nyomott képekkel is. Egyes füzet ára 30 kr. Kapható minden hazai könyvkereskedésben. A mű első kötete a 21. füzetben fog záródni és ugyanezen füzetben kezdődik a II. kötet. Az egész mű, az előrajz értelmében, 200 füzetben fog megjelenni.

Folyóiratok.

— A *Budapesti Szemle* ápr. füzetében *Bárczay* Oszkár „Magyar László amerikai útitervé“-t közli a m. akadémiához 1846. jun. 2. írt levele után. *Zsilinszky* Mihály „Br. Wesselényi Miklós és a nemzetiségi kérdés“ cz. nagybecsű tanulmányát folytatja. *Vadnay* Károly „A magyar Shakspeare-kiadás pártfogójáról“ (Tomori Anasztáztól) ír. Dr. *Thim* József „Egészségügyünk jelen viszonyai és a reform“ (II.) után regény és költemények s aztán „Vázlatok a magyarországi oroszok életéből“, *Zsalkovics* Kálmántól, következnek. Végül *Grósz* Emil cikkez a harmadik egyetemről, Berzeviczy tanulmánya alapján.

— Az „*Akadémiai Értesítő*“ márcziusi füzetében *Zsilinszky* Mihály Tainet, mint történetíró, jellemzi. *Csengeri* János Propertius egyik elegiájának fordítását közli. *Fayer* László az otthon védelmét a magyar büntetőjogban fejtegeti. *Ráth* Zoltán „Közgazdaság és ethika“ cz. székfoglalójából ad egy kis kivonatot. *Bartal* Antal arról a működéséről számol be, melyet a középkori latinság szótára érdekében tett. *Földes* Béla „A jegybankok nemesércz-politikája“ cz. értekezésének a kivonatát teszi közzé. Csánki Dezső dr. munkájának (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában) ismertetése, s Jelen-tés a Bánffy-féle történeti vígjáték-pályázatról következnek.

— A „*Századok*“ márcziusi tartalmas füzetét Gr. *Wilczek* Ede csinos értekezése nyitja meg, melyben hű képét rajzolja az anjou-korbéli magyar tengerészetnek. *Mátyás* Florián első közleményében adatokkal védi azt az állítást, hogy Szt. István szentté avatása népies eljárás volt inkább s nem annyira pápai rendeletre történt. *Ráth* György folytatja „Két kassai plébános a XVI. században“ cz. közleményét. *Kollányi* Ferencz Illicini Péternek, a XVI. században oly szomorú véget ért eszte: gomi kanonoknak életét és működését tárgyalja.

— Az „*Ungaria Magyar-Román Szemle*“ 3. számában (a magyar részben) *Moldován* Gergely folytatja a román nép eredetéről szóló tanulmányát.

Dr. Márki Sándor a vallás-unio történetéhez járul adalékokkal. (—) a magyarban levő román szavakat mutatja ki. *Moldován* Gergely Sinkay György életéről és munkáiról ír (folyt.). *Balambér* a preszkuráról. *Moldován* Gergely a Brankován monaszteriát írja le. a felső-szombatfalvi völgyben Fogarasban. Jó éjt (elbesz.) Dailiu Zamfirescutól, *Koós* Ferencz fordításában. Magyarra fordított oláh dalok és költemények után Hunfalvy Pál: Az oláhok történetét ismerteti *Moldován* Gergely. *Saguna* András 1847. évbeli jelentése Varga Katalin elfogatásáról, A román nép hitvilágából *Moldován* Gergelytől következnek ezután és teszik tartalmassá és érdemessé a pártolásra méltó folyóirat magyar részét.

— Az „*Erdély*“ 1—2. száma első lapjait Pótsa József, Háromszék megye érdemes főispánja s az EKE háromszéki osztálya elnöke életrajzának szenteli. Márki Sándor dr. az első magyar turistákról emlékezik meg. *Urmánczy* Nándor dr. a Gyilkos-tavat és környékét írja le. *Herrmann* Antal dr. rámutat arra, minő helyet foglaljon el Erdély az „Osztrák-Magyar Monarchia“ cz. vállalatban. *Györke* Lajos a fogarasi havasokból tár elénk szép képeket. *Herrmann* Antal dr. e folyóirat feladatáról ír. A csinos füzetet számos sikerült illustratio (vizes és a visti-völgyben, Pótsa arcképe, több rajz a Gyilkos-tó környékéről s még egy a fogarasi havasokból) teszi gazdaggá.

— A „*Turul*“ I. füzetét br. *Radóvánszky* Béla meglehangú emlékbeszéde nyitja meg, melyet Nagy Imre felelt tartott. *Thallóczy* Lajos „Bosnyák nemzedékrendi tanulmányok“ cz. alatt különösen a Kotromán-családról közöl érdekes adatokat. Dr. *Komáromy* András a boros-jenői Tisza-család őseinek szereplését mutatja ki. *Petrovay* György a komlói Komlós-családnak 1344. évtől kezdődő történetét írja meg. A „*Vegyes*“ rovatban a László-tarcsai Török-család czímeres levelének s a Kossuth-család czímerének ismertetését találjuk stb. A Török-család czímerének színes, valamint Kis Károly király oklevelének hasonmásai díszesítik a csinosan kiállított füzetet.

— Az „*Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*“ januári füzetében *Hampel* József a magyarországi szittya emlékeket ismerteti gazdag illusztrációkkal. Dr. *Krauss* S. Fr. egy mozlim guzlár-dalt ír le „Das Fräulein von Kanizsa“ cz. alatt. Dr. *Munkácsi* Bernát a magyar fémnevekben előforduló ősrégiséget kutatja. A füzet további részét a cigányokra vonatkozó közlemények foglalják el. (Az állatok a cigányok hitében József főhercegtől. A hajtekeres a balkáni mohammedán cigányoknál dr. *Wislocki* Henriktől stb.)

— Az „*Egyetemes Philologiai Közöny*“ áprilisi vaskos füzetében dr. *Kassai* Gusztáv azt fejtegeti, mit értett Plato az ideákkal ellenkező *ἡπιερων*-on. *Krajcsovic* Soma folytatja a Zrinyiász vallás-erkölcsi eszméinek tárgyalását. Dr. *Vári* Rezső befejezi „A classica-philologia módszeresítése hazánkban“ cz. tanulmányát. *Kovács* Antal a dr. Váczy Jánostól kiadott Kazinczy-féle levelezések alapján (III—V. kk.) ismerteti Kazinczy pályáját 1803—1808-ig. *Heinrich* Gusztáv Grillparzer Bánk-drámájáról mond el egyet-mást.

— A „*Magyar Könyv-Szemle*“ január-márcziusi füzetében dr. *Jankeovich* Béla a Magyar Nemzeti Könyvtárról közöl érdekes adatokat. Dr. *Sebestyén* Gyula a katalogus kérdéséhez ad jellemző adalékokat. *Dézi* Lajos Bogáti

Fazekas Miklós életét és költői működését tárgyalja. Dr. *Illésy János* a Nádorkodex kiadásának a történetét mondja el. A „Magyar Könyvesház“ rovatában *Dézi Lajos* Bogáti Fazekas Miklósnak egy ismeretlen nyomtatott historiáját ismerteti. Melléklete „A Magyar Hírlapirodalom 1895-ben“ id. *Szinyei József*től.

— A „*Magyar Nyelvőr*“ márcziusi számában *Szilasi Mór*icz a „Szöveggyeztetések“ cz. alatt az „igen“-t teszi tanulmány tárgyává. *Melich János* folytatja a német vendégszók közlését. *Tóth T. Albin* az alanytalan mondatokat vizsgálja. *Zolnai Gyula* a königsbergi töredék szövegét közli. *Kiss Ignác* Faludi nyelvről szólván folytatólagosan, a határozók és ragok használatát ismerteti.

— Az „1848—49. *Történelmi Lapok*“ márcz. 15-én megjelent 5—6. száma gazdag és változatos tartalmú, méltóan a nagy naphoz, melyen megjelent. A „Honvédek Albumában“, mindjárt az első lapon *Nuridsán József*, *Székelly Lajos* és *Várady Lajos* arcképeivel találkozunk. *Lehoczky József* a honvéd vadászrezdek történelméhez közöl adalékot. Dr. *Éder József* néhány apróságot sorol fel a forradalomból. *Vass Tamás* Bemről ír. *Koós Ferencz* befejezi a kivégzett *Váradira* vonatkozó adatokat. „A három trencsényi *Pongrácz*“, „Emlékezés márczius 15-ére“ *Lövei Klárától*. *Rákosi István* Bem kedélyességét *Szeben ostromakor* írja le. *Koós Ferencz*, *Dunka M.* életéhez járul adattal. *Kléger Ferencz* a tápió-bicskei hősről emlékezik meg, magáról a csatáról *Utasi József*. *Lászlófalvi Velics Károly* közzé teszi érdekes jegyzeteit.

— A „*Földrajzi Közlemények*“ III. füzetében első helyet foglal el dr. *Kövesligethy Radó* tanulmánya „A földfelület morphometriájának egy új módszeréről“. Dr. *Cs. A. Luksch József*nek a Földközi-tengeren, jelesen az Egei- és *Karamani-tengeren* tett kutatásait ismerteti. *György Aladár* a *Mashona-földön* létesített új afrikai vasutat írja le. *Hanusz István* kimutatja, hogy nem szükségképen tengerfenék minden sós talaj.

— A „*Keresztény Magvető*“ január-februári első füzetét *Péterfi Dénes* értekezése nyitja meg „*Vallás és művészet*“ cz. alatt. *Deák Ferencz* a bihari remete vallásos gondolatait fejtegeti. *Dézi Mihály* egy jeles egyházi beszédét közli „Az Isten lelkét meg ne oltsátok“ jelige alatt. *Rédiger Géza* imákat tesz közzé. *Kanyaró Ferencz* „Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia“ czímen *Révész Kálmán*nal polemizál. *Fodor András* a bágyoni ekklezsiát illetőleg ad néhány jegyzetet. *Párisi levél*, *Gyöngymondatok*, *Irodalmi Értesítő*, *Különlélek* rekesztik be a tartalmas füzetet.

— A „*Protestáns Közlöny*“ 11. számában tanulságos eszméket fejteget *Szász Gerő*, olyanokat, melyek az „*Ungaria*“ terjesztése érdekében igazán megszívlelni valók. A 12. számban dr. *Török István* folytatólagosan közli a kolozsvári ev. ref. egyházközség jegyzőkönyveit az 1721. évből. Érdekesek az 1721. január 19-iki és február 2-iki határozatok, melyek oly feltétel alatt engedik meg *Teleki Mihálynak* a belfarkas-utczai templomban való eltemetését, ha özvegye „ásott sírba“ tétí, mert „boltozatos sírt“ rakatni nem lehet s e mellett 200 frtot fizet. Ugyanő folytatja a 13. számban az 1726—1728. jegyzőkönyvek közlését, ezek között van a „*Juramentum Aedilium*“ is.

— A „*Sárospataki Lapok*“ 10—12. számaiban említést érdemel *Mitrovics Gyula* tanulmánya, „A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi

házassági joggal.² A 10–11. számokban *Rácz* Lajos a *Revue des deux Mondes* decz. 15-iki és jan. 1-i füzeteinek két cikkét (Rom et la Russie, Après une visite au Vatican) bírálja „A tudomány bukása” czímen. A 12. számban *D. M. Joó* István Neveléstanját ismerteti.

B. I.

Szakosztályi Értesítő.

I. Választmányi ülés.

Szakosztályunk márcz. 30-án Szamosi János elnöklete alatt választmányi ülést tartott. A választmány elhatározta, hogy a tagdíj hátralékok beküldését nyomatott felhívással megsürgeti.

Bojárí Vigyázó Ferencz a szakosztály céljaira küldött száz forintját azzal a kéréssel teszi át a Múzeum-Egylet ig. választmányához, hogy azt a szakosztály javára alapítványként kezelje s adományozónak az alapító-oklevelet állíttassa ki.

Thallóczy Lajos az Erd. Múz. közölt cikke honoráriumát a szakosztálynak engedvén át tagdíjai váltságára: a 36 frt 66 krnyi összeget a választmány köszönettel veszi s határozatúl kimondja, hogy 50 (ötven) forinttal bárki egész életére megválthatja tagdíjait.

Elnök felolvassa *Szinnyei* József levelét, melyben Bálint Gábornak az Erd. Múz. márcz. füzetében közölt cikke miatt a szakosztályból kilépését jelenti be. A választmány azzal a kijelentéssel veszi tudomásúl, hogy folyóiratában a tud. kérdések tárgyalásánál ezután is minden irányban fentartja a vélemény-szabadságot.

Titkár bemutatja az Erd. Múz. számára beküldött cikkeket, melyek kiadása felett a választmány különféle határozatokat hozott.

II. Havi ülés.

Szakosztályunk márcz. hó 30-án Szamosi János elnöklete alatt havi ülést tartott, melyen

1. *Gabányi* Endre főmérnök, mint vendég ismertette a kolozsmonostori apátsági templom alapfalai ásátásainak eddigi eredményeit.

2. Dr. *Boros* Gábor „Berzsenyi eszthétikai és kritikai munkássága” cz. értekezését mutatta be dr. *Papp* Károly.

3. Titkár új tagokúl bejelentette *Békefi* Remig egyetemi m. tanárt Buda-pesten, az aradi kir. főgymnasiumot, az aradi főreáliskolát, *Papp* Györgyöt Bécsben és *Bakó* Istvánt Kolozsvárt.